

A saturnusi vers.

(Vége. L. Philol. Közöny 3 s k. 49 s k. 11.)

Említettük már egy alkalommal, hogy gondos vizsgálat azon eredményhez vezet, hogy némely pontban az eposköltők eltérnek a feliratokból elvont szabályoktól; erre vonatkoznak Ritschlnek szavai (Ind. lectt. Bonn. aest. 1852 p. 1): „expensendum erit, in quibus ab indagatae normae constantia Livii Naeviique ars discesserit, aliquanto plus licentiae sibi sumens“; csakhogy mi az anacrusist illetőleg ép az ellenkezőről győződünk meg, hogy t. i. Livius és Naevius kisebb szabadsággal éltek mint a feliratköltők, és soha kéttagú anacrusist nem írtak. Ugyanez áll egy eddigelé nem kellő figyelemmel vizsgált pontra, t. i. a nőnemű egyes számú *a* és a semleges többes *a* quantítására nézve; mindkettő a feliratokban hosszúnak és rövidnek használtatik, a költőknél kizárólag rövidnek.

A mi az első ejtegetésű egyes számú *a*-t az alanyesetben illeti, kétségtelenül hosszú *e* helyeken:

El. Sc. III, 3:

Honós, famá virtúsque — glória átque ingénium;

El. Sc. III, 7:

Terrá, Publí, prognátum — Públió, Cornéli;

El. Sc. II, 3:

Quoiús formá virtútei — párisumá fúit (l. a.)

így felosztva Bücheler (id. h.) szerint; s ennek megfelelőleg a régi *a* végű accusativus El. Sc. I, 5-ben, melyet Spengel így olvas:

Hec cépit Córscá A — lériaque úrbe — u

két szótag hiányával a vers végén; ily olvasás több rendbeli szabálytalanságnak vet véget, melyet e versben látni véltek sokan — de a kövön nincs nyoma betűknek, hely pedig egy-két szótagra elegendő volna, hacsak, mint némelyek szeretik állítani, a kömetsző feledékenységének nem akarjuk tulajdonítani ezeknek elhagyását; én részemről úgy vélekedem, hogy a sor teljes, mert így ékezte:

Hec cépit Córscicá A — lériaqué úrbe

oly alakot mutat, mely mind a latin nyelvszokásnak, mind a saturnius szabályainak, mind végre az emlékkő oeconomiajának megfelel.

Bücheler (id. h.) állítása, hogy nemcsak a feliratok, hanem az összes Ennius előtti irodalom saturniusai nem mutatnak példát a megrövidített *a*-ra, téves; mert Varro versében (de re rust. I, 2, 27; l. f.), mely a régi népköltészet terméke, az *a* hosszú ugyan, de Livius és Naevius idetartozó versei épen ellenkezőről tesznek tanúságot:

Livius Od. I, 64 verséről már szólottunk; így olvasandó:

Mea puer, quid vérbi ex tuo-óre súpera fúgit?

a Priscian által VI (8 p. 247 K.) idézett Livius Od. IV, 513-ik versének elején hiányzik egy szótag, a második félversben pedig synaeresissel kell olvasni:

o Sáncta puer Satúrni — filia régina¹⁶⁵⁾

Liv. Od. VIII, 480 (l. f.):

Nám divína

Monétas filia dócuit;

Livius Od. XXII, 82 (l. f.) az anacrusis feloldása miatt sem olvastathatik a szokott módon;

Naevius verse (B. P. II) Prisciannál VI (8 p. 247 K.) a kéttagu anacrusis elkerülése végett is így olvasandó:

¹⁶⁵⁾ Közönségesen így olvastatik e vers:

Sauctá puer Satúrni — filia régina;

Hermann G. által így:

Sáncta puer Satúrni

filia régina.

Prima incedit Cereris Pro-sérpina ⁽puer,
(l. f. a különböző olvas.).

Az accusativust szinte nem szükséges hosszúnak venni Liv. Od. IV, 557 versében Prisciannál VI (p. 210, 9), mint azt közönségesen teszik, hanem így kell olvasni Dünzerrel:

Apud nýmpham

Atlántis filiám Ca — lýpsonem; ¹⁶⁶⁾

Ezekből látjuk, hogy az *a* hossza Livius és Naeviusnál nem szabadság megengedése, hanem ellenkezőleg éppen szabályszerű olvasás által enyészik el.

Áttérünk a többesszámú semleges *a*-ra. A feliratokhan csak egy példa van az *a* hosszú használatára: El. Sc. III, 2. de ez kétségtelen ¹⁶⁷⁾, akár úgy olvassuk, mind rendesen szokott olvastatni:

Mors péfécit tua ut éssent — ómniá brévia,
akár Bücheler (id. h.) szerint, mit helyesebbnek tartunk, mert a hosszú *a* hiatusban áll:

Mors péfécit tuá ut — éssent ómnia brévia.

Livius és Naevius versei, melyek a hosszú *a* bizonyítékául hozatnak fel, mind másképp olvashatók, s nagyobbára egyéb okokból is másképp olvasandók, így:

Liv. Od. XIV, 186 (vagy XXIV, 297 ¹⁶⁸⁾) Noniusnál (p. 509) nem teljes vers:

Tuqué mihi narráto — ómniá disértim
hanem vagy két versre oszlik:

Túque — ⁽mihi narráto ómnia
disértim,

---

¹⁶⁶⁾ S p e n g e l (id. h.) szerint:

Apúd nymphám Atlántis — fliám Calýpsonem,
hól a második hemistichium második lába creticus; B a r t s c h az utolsó thesisben két szótagot enged meg:

Apúd nymphám Atlántis — fliám Calýpsonem.

¹⁶⁷⁾ ha t. i. a rendes grammatikai szerkezet nyomán 'tua' a mellékmondatához számítatik; bár e helyen talán azt is lehetné vitatni, hogy 'mors'-ra vonatkozik — akkor ez egyetlen példa is eselik.

¹⁶⁸⁾ B a r t s c h (id. h.) hibásan tartja e verset Hom. Od. I, 169 fordításának. L. D ü n z e r t id. h.

vagy így olvasandó:

Tuqué mihi — nárrato ómnia disértim;
Liv. Od. VI, 142 versénél Diomed. I. (p. 379 P.) megdől S p e n g e l olvasása:

Utrúm genuá amplóctens — vírginum óráret
s vagy ,utrum' után egy szó toldásával (Dünzer szerint ,jam'),
vagy az anacrusis hiányával kell olvasni:

U Útrum genua amplóctens — vírginam óráret (l. f.);
megdől több okból Hermann olvasása L. Od. XXII, 82 versénél:

At céleris

hastá voláns perrúmpit — péctorá férro (l. f.);
Livius versét Festusnál (p. 352) a kézirat szerint kell olvasni,
nem Bartsch s m. szerint (l. f.); Liv. Od. V, 411 Festusnál
l. f.; Naevius töredékéről Prisciannál VI (p. 679) már volt alkal-
munk szólani; Naevius szavai, melyeket Nonius s. v. atrox (p.
76 M.) őrzött meg, így lejtendők:

Simul atrócia — pórricerént éxta
ministratóres ¹⁶⁹⁾.

Livius és Naeviusnál bizonyítékot az *a* megnyujtott használatára
hasztalan keresünk.

A h i a t u s a saturniusban épen úgy volt használatban,
mint a későbbi költészetben. Például szolgáljon:

El. Sc. I, 5; III, 2; Ded. Sor. 2:

Paréns tíméns heic vóvit — vóto hóc solúto;
Liv. Od. I, 136 Noniusnál s. v. pollubrum (p. 544 P.):

Argénteó pollúbro — áureó ex glútro ¹⁷⁰⁾;
Liv. Od. IV, 213 (l. f.); Naevius Serviusnál ad Verg. Aen. II,
797 (l. f.); Naevius u. o.

Úbi forás cum áuro
illúc exíbant ¹⁷¹⁾;

¹⁶⁹⁾ S p e n g e l ez olvasást javalja:

Simúl a — tróciá próicerent
éxtá ministratóres

a szöveg csekély változtatásával; Bartsch részben Spengel, részben Bü-
cheler után indulva, egy versben olvassa:

Simul átróciá porricerent — éxta ministra'óres.

¹⁷⁰⁾ ,ex'-et irtunk a kéziratbeli ,ot' helyett. L. a görög szöveget.

¹⁷¹⁾ Bartsch szerint:

Ubi forás cum áuro — illuc éxíbant.

Naevis szavai Macrobiusnál Sat. VI, 5 Spengel szerint olvasandók:

Silvicoláe hemónes

duellíque inértes, stb.

A saturnius két félverse közt vagy versnyug — diaeresis — vagy metszék — caesura — van; ez utóbbi azonban csak úgy, hogy egy két- vagy többtagú szónak első szótaga után áll be; a caesura ily alakban bár ritkább, de szintoly rendes, mint a diaeresis mind a feliratokban mind Livius és Naevisnál: L. p. Carm. Arv. 2 (l. f.) és 3 (l. a.); El. Sc. I, 1:

Hoc óino plóirumé co — séntiónt [Románe] ¹⁷²⁾;

El. Sc. I, 2:

Duónoro óptumó fu — isé viró [viróro] (l. f.);

El. Sc. IV, 1. 2 (l. a.); Epigr. Naev. 4:

Oblíti sunt Romái lo — quiér latína língua;

Tit. Mum. 2:

Corinto déletó Ro — mám rediéit triúmphans;

Liv. Od. IV, 517 és IV, 676 (l. f.); Naevis verseit (B. P. I) Probusnál ad Verg. Buc. VI, 31 (p. 14 K.) így vélem olvasandóknak a kézirat szerint:

Póstquam

avem áspexít templó An — chísa, sácrá in ménsa

Penátium órđiné po — nuntur, ímmolábat

aurátam víctímám pul — cram ¹⁷³⁾;

Naevis verseit Prisciánál VII, (16 p. 342 K.) már felemlítettük, szintúgy Naevis fragm. Prisc. VI, (11 p. 255 K.), Macrobi. Sat. VI (5 p. 247 K.), Charis. I (p. 73 L.), Non. (p. 468 M.) l. f. Megdől Ritschl felosztása a következő három versben:

¹⁷²⁾ „Romane“ Bücheler kiegészítése; e helyett Ritschl: „Romai“.

¹⁷³⁾ Bartsch a kéziratot változtatva, így olvas:

Postquam avés aspéxit — in templo Anchisa,

sacra in mensá Penátium — órđiné ponuntur:

ímmolábat aurátam — víctímám pulcram; (l. f.)

Dünzer így osztja fel a verseket:

Postquam áspexít avem in témplo Anchisa, sácrá in ménsa

Penátium órđine pónebantur, ímmolábat

aurátam víctímám pulcram, —

azt jegyezvén meg, hogy „ponebantur“ önmagát ajánlja (?).

El. Sc. I, 5:

Hec cépit Córscica Áleri — áque urbé pugnándod; (l. f.)
és El. Sc. III, 4:

Quibús sei in lónga lícui — sét tibe útier víta; (l. f.)

és El. Sc. II, 3:

Quoiús fórna vírtu — téi parísuma fúit (l. f.).

Igen fontos kérdés a saturnius elméletének megállapításában a thesiselnyomás kérdése. A classica philologia irodalmában e kérdésnek egész története van (l. f.). A latin grammatikusok már mit sem tudtak a vers e sajátságáról, s a középkoron keresztül az újabb időkig e sajátság ismeretének hiánya különböző theoriákat szült, melyek eredménye rendszeren a saturniusnak ama régi 'horridus', 'inconditus,' st. mellénevekkel jellemzésében összpontosult. Müller Otfrid (Suppl. Fest. p. 397) mondotta ki általánosságban a thesiselnyomás lehetőségét, s ez által az eddigi nehezégeket ugyan eltüntette, de minden vagy több helyen engedvén meg, a saturniust nézetünk szerint nemcsak eredeti alakjából vetköztette ki, hanem minden rhythmusától megfosztotta. Volt alkalmunk idézni több verset a legújabb theoretikusok, Vahlen, Bartsch olvasása szerint, melyek semmi rhythmust sem mutatnak; maga Ritschl, a régi latin nyelv legkitünőbb ismerője korunkban, e pontra nézve oly szabadsággal ruházza föl a saturniust, melylyel az valósággal nem bírt.

Tény az, hogy egy thesis elnyomása meg volt engedve, de soha más, mint a hatodik. Ezt a feliratok és költők verseiből egyaránt be lehet bizonyítani:

El. Sc. III, 6:

Qua ré lubéns te in grémiu — Scípió récipit;

El. Sc. III, 4 (l. f.); El. Sc. IV, 1:

Magná sapiéntiá mul — tásque vírtútes;

Ded. Sor. 4. 5:

Donú danúnt Hercólei — máxsumé méreto ¹⁷⁴⁾

Semól te oránt se vóti — crébro cónadémnes;

---

¹⁷⁴⁾ Bartschnak (id. h.) egy hamis állítását kell itt megcáfolnunk. Ő ugyanis azt mondja, hogy azon esetben, ha egy thesis elnyomatott az utána következő arsiset nem szabad feloldani; e vers és a fent idézett El. Sc. III, 6 azt bizonyítják, hogy ez meg volt engedve.

Mon. Caec. 1 (l. f.); így olvasandó El. Sc. II, 3 :

Quoiús formá virtútei — párisumá fúit ¹⁷⁵⁾,
és elenyézik az első félvers harmadik thesisének elnyomása
El. Sc. IV, 2-ben, melyet még Spengel (id. h.) is megenged,
ha így olvassuk :

Aetáte quóm parvá po — sídet hóc sáxsum ¹⁷⁶⁾;
elhanyagolt ötödik thesisel kell olvasni az Antinoi bronzs versét
(l. Fröhner a Philologusban XIII, 207) :

Versúne dúnom dédca — cúnniós cétur ;
Liv. Od. IV, 513 (l. f.); Liv. Od. XII, 17 Festusnál (p. 352 M.) :

Toppér cité ad áedis — vénimús Círcae,
Simúl duóna eórum — pórtant ad návis ;
Naevius verseit (B. P. I) Serviusnál ad Aen. III, 10, Prisciannál
VI (p. 679 P.) és Noniusnál s. v. auspici és s. v. atrox l. f. ;
így olvasandó Naeviusnak Noniusnál s. v. censere (p. 325 M.)
megőrzött verse :

Censét eó ventúrum — óbviám Póenum ;
Naevius szavairól Noniusnál s. v. pacisco, Festusnál (p. 382 M.),
Vel. Longusnál (p. 2234 P.) és Non. s. v. metus már f. szólottunk.

Gyakran szabad választásunkra van bízva elisioval és így
thesiselnyomással, vagy hiatusal olvasni ; így Dedic. Sor. 1 :

Quod ré suá diféidens — áspéré áfléicta
vagy : — áspere áfléicta ;
Liv. Od. VI, 142 Diomedesnél I (p. 397 P.) :
v Útrum génua amplóctens — vírginum óráret
vagy : — vírginúm óráret ;

---

¹⁷⁵⁾ Ritschl szerint :

Quoiús forma virtú — téi párisuma fúit
meg nem engedett caesurával.

¹⁷⁶⁾ Ritschl és Spengel szerint :

Aetáte quóm párva — pósidét hoc sáxsum.
Utóbbi (id. h. 98 l.) azt mondja, hogy ez az egyedüli példa a feliratokban
arra, hogy az első félversben thesis elnyomatik. De a mi ékezésünk helyes-
ségét bizonyítja ömaga, midőn a Nonius által s. v. metus (p. 214 M.) idézett
verset így olvassa :

Magní metús tumúltus — péctorá possidit
bár nem egészen helyesen, mert a semleges többes a megnyújtása, mint lát-
tuk, nincs megengedve, hanem így olvasandó a vers :

Magní metús tumúltus — péctora possidit.

Liv. Od. XI, 317 Festusnál (p. 190 M.):

u in Pylum advéniens — áut ibi omméntans

vagy: — áut ibi ómméntans;

Liv. Od. I, 136 (l. f.) és Naevius versében Varrónál de l. l. VII, (51 p. 336 Spengel sz.):

Patrém suúm suprénum — óptumum ádpéllat

vagy: — óptumúm adpéllat;

Naev. Prisciannál VI (p. 679 P.) l. f.

Fölöslegesenek tartjuk itt mind azon thesiselnyomásokat, melyekkel egyes versek a theoretikusok nagyobb része által olvastatnak, külön elősorolni; a figyelmes olvasó az idézetekben, melyeket fölhoztunk, bizonyára észrevette; mi ama helyeket mind másképp olvassuk, s így a thesiselnyomásokra alapított állításokat is téveseknek tartjuk. Különösen áll ez az első thesis vagy anacrusisra nézve, melynek elhanyagolását B a r t s c h (id. k. 4-ik fejj.) a költőknél megengedi, míg a „mérvadó feliratokban“ ő sem tudja sehol fölfedezni. De ha a feliratokban nem hagyatott el az anacrusis, miként lehet ezt Livius és Naevius műköltészetéről állítani, mely, mint láttuk, inkább kiküszöbölte az előbbi és a népköltészetben akkor is dívó szabadságokat? miként lehet ez odavetett, de be nem bizonyított állítást döntő érvül (?) használni fel a saturnius és ó-német hoszszor közti analogia bebizonyítására? S p e n g e l, ki leghelyesebben fogta fel a saturnusi vers lényegét, s kivel több pontra nézve egyetértünk, úgy nyilatkozik, hogy a kettő közti hasonlat a versek asynartetikus szerkezetében rejlik, s nem lehet elismerni azon eljárás jogsultságát, mely a német hoszszor sajátosságait reáerőszakolja a saturniusra, s ennek folytán állítja fel az azonosságot. B a r t s c h és W e s t p h a l ¹⁷⁷⁾ ez eljárást követik.

Még néhány szót az alliteratióról és rímről. Az alliteratio a legszokottabb rhetorikai alakzatok egyike a latin nyelvben, melylyel nemcsak a költészetben, hanem a prózában is igen gyakran találkozunk. Mindenki emlékezik a Ciceroféle: „effugit, evasit, erupit“-ra és Caesar hadijelentésére: „veni, vidi,

¹⁷⁷⁾ Legutóbb e művében: „Die Metrik der Griechen“ II. Auf. II. Bd. p. 36 sqq. ő három korszakot különböztet meg a latin költészetben: 1) a tisztán ékezetes, 2) a nehéz ütemrészekben mértékes vagy saturniusi és 3) a tisztán mértékes vagyis görög korszakot. L. 45. l.

vici,¹⁷⁸⁾ s igen természetes, hogy a Saturnus-irodalomban is gyakran találkozunk vele. Ha az Epigr. Naev. 4-ik versét:

Obliti sunt Romai loquier latina lingua

vagy El. Sc. III, 7:

Terra Publi prognatum Publico Corneli

vagy a Ded. Sor. 4-ik versét:

Donu danunt Hercolei maxsume mereto

olvassuk, bizonyára rögtön föltűnik az alliteratio, s ha a számot és helyzetet figyelembe vesszük¹⁷⁹⁾, szándékos alkalmazást és bizonyos rendszert is fogunk találni.

Ugyanez áll kisebb mértékben a rímről, csak hogy a maradványok csekély és bizonytalan volta a saturniusra nézve nem nagy eredménnyel kecsegteti a kutatást. Rímeseknek lehet mondani a félversek végeit p. Livius versében:

Argenteo pollubro — aureo ex glutro,

Naeviusnál:

Novem Jovis concordēs — filiae sorores stb.

Valószínűleg gyakoribb volt a rím a népköltészet termékeiben, mint ezt a görögben hasonlóképp tapasztaljuk; p.:

Terra pestem teneto — salus hic maneto.

Értekezésünket a saturnusi vers lényegének rövid összefoglalásával zárjuk be, a mint azt a reánk maradt emlékek alapján iparkodtunk megállapítani:

A saturnius asynartetikus mértékes vers, mely egy dimeter jambicus catalectus és egy tripodía trochaicából van összetéve, tehát hat arsisal bír.

Synaeresis, elisio és hiatus egyiránt elterjedettek.

A vers vagy diaeresissel bír az első félvers után, vagy caesurával ugyanott egy két- vagy többtagú szó első szótaga után.

A thesisek hosszúk lehetnek.

Az arsisok (talán az első kivételével) föloldhatók.

---

¹⁷⁸⁾ Fájdalom, a vizsgálatok e téren még igen hiányosak, s majdnem kizárólag Naeké értekezésére a Rhein. Mus. III, 324 s k. II-ra szorítkoznak.

¹⁷⁹⁾ E munkát egy ifjabb pályatársunk szorgalmára bizzuk.

A thesisek közül az első — anacrusis — feloldására csak a feliratokban van példa, Livius és Naeviusnál nincs. A többiek, a 4-ik és 7-ik kivételével, feloldathatnak.

Thesiselnyomás csak az ötödik arsis után engedtetik meg.

A saturnusi versekben reánk maradt fölíratok. ¹⁸⁰⁾

Carmen Arvale. ¹⁸¹⁾

1. a. E nos Lases iuuat /
b. / nos Lases iuuate
c. E nos Lases iuuate
2. a. Neue luae rue Marma sins incurrere in /leores
b. Neue lue rue Marmar //ns incurrere in pleoris
c. Neue lue rue Marmar sers incurrere in pleoris
3. a. Satur eurere Mars limen //// sta berber ¹⁸²⁾
b. Satur fu fere Mars limen sal/ sta berber
c. Satur fu fere Mars limen sa/i sta berber

---

¹⁸⁰⁾ A felíratok szövegére nézve mindenütt a Corpus Inscr. Latt. szövegét fogadtuk el alapul, mint legujabbat s leghitelesebbet; ha ettől eltérünk, jegyzetben fölemlítjük.

¹⁸¹⁾ Közzöljük versek szerint fölosztva. A ferde vonalok (/) a betűk hiányát jelölik ezen s minden következő fölíratban (A Corp. Inscr. Lat.-ban a Carmen Arvale-ban a vonalok helye ki van töltve a könnyen kiegészíthető betűkkel). — Az irodalmat illetőleg az I. füzet 17-ik lapján említettek kiegészítjük a következőkben: L a n z i Saggio di Lingua Etrusca I, 142 s; H e r m a n n G. Elementa doctrinae metr. p. 613; K l a u s e n R. H. De carmine fratrum Arvalium lib. Bonn. 1836. Corssen Origines poëseos Rom. p. 86 s; R i t s c h l Priscæ latinitatis monumenta epigraph. tab. XXXVI; B e r g k h T. Zeitschrift für Alterthumswissenschaft. 1856 p. 129 s.

¹⁸²⁾ „eurere“-t mutat a kö; Corp. J. L.: fu fere.

4. a. /// unis alternei aduocapit conctos
b. Semunis alternei aduocapit conctos
c. Simunis altern// aduoca/it ////os
5. a. E nos Marmor iuuato
b. E nos Marmor iuuato
c. E nos Marmor iuuato
6. a. Triumpe
b. Triumpe
c. Triumpe
d. Trium//
e. ///mpe.

Mérték szerint így véljük felosztandóknak e verseket:

1. Enós, Lasés, iuváte.
2. Neuelúe rue Mármar, síns in — cúrrere ín pleóris. ¹⁸³⁾
3. Satúr fufére Márs li — mén salí, sta, bérber.
4. Semúnis álternéi — áduocápit cónctos.
5. Enós, Marmór, iuváto.
6. Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! ¹⁸⁴⁾

---

¹⁸³⁾ Az ének szövege maga tesz tanúságot régi koráról, de egyes szók mégis újabb alakban csusztaak be; így a kettős *r*-rel írt *incurrere* és *pleoris* a régibb *pleosis* helyett.

¹⁸⁴⁾ Az ének az „Acta fratrum Arvalium” szerint Macrinus császársága és Adventus consulsága alatt 218-ik évben K. u. az *A m b a r v a l i a* ünnep második napján azaz máj. 29-én énekeltetett; promagister (a papi testületnek saját köréből választott feje) Alfenius Avitianus volt; az *Acta* így szólnak: „promagistro Alfenio Avitiano clusi succincti libellis acceptis carmen descendentes tripodaverunt in verba haec (következik az ének) post tripodationem deinde signo dato publici introier(unt) et libellos receperunt.” V. ö. C. J. L. I. p. 10. Mily felosztással énekelték e papok az egyes sorokat (C o r s s e n szerint a sor háromszoros ismétlése azt mutatja, hogy mindeniket a promagister és a két kar egymás után énekelte), azt már nem határozhatjuk meg.

Elogia Scipionum. ¹⁸⁵⁾

I.

L. Cornelius L. f. Scipio sirirata. ¹⁸⁶⁾

**V·CORNEVIO·V·F·SCIPIO
AIDIVES·COSOV·CESOR**

**HONC OINO · PVOIRVME · COSENTIONTR ¹⁸⁷⁾
DVONORO · OPTVMO · FVISE · VIRO
VVCIOM · SCIPIONE · FIVIOS · BARBATI
CONSOV · CENSOR · AIDIVIS · HIC · FVET · A
HEC · CEPIT · CORSICA · AVERIAQVE · VRBE
DEDET · TEMPESTATEBVS · AIDE · MERETO**

¹⁸⁵⁾ A Scipioknak Róma határában a porta Capenán kívül a via Appia mellett volt sírboltjuk, melyben a család tagjainak holttestei koporsókban őriztettek, miután hagyományos szokás szerint a patricius Corneliusok tetemei Sulla előtt nem égettettek el. L. Cic. De leg. II, 22, 57 és Plin. Nat. Hist. VII, 54, 187. (Kivételt úgy látszik a Scipiones Nasicae és Asinae képeztek, kiknek más temetkezési helyök is volt). A sírbolt a rómaiak előtt mind azért, mivel a hazai történet annyi fényes nevének birtokosa nyugodott benne, mind a hit miatt, hogy Ennius porait tartalmazza, ismert és becses volt. Liv. XXXVIII, 56 írja: „Romae extra portam Capenam in Scipionum monumento tres statuæ sunt, quarum duæ P. et L. Scipionum dicuntur esse, tertia poetæ Q. Ennii“ és Svetonius ap. Hieron: „Ennius sepultus in Scipionis monumento via Appia intra primum ab urbe miliarium“; V. ö. Liv. XXXVIII, 55; Cic. Tusc. I, 7, 13: „an tu egressus porta Capena cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?“ V. ö. Cic. pro Mil. 7, 17 és pro Arch. poeta 9, 22. — L. Corp. I. L. I p 11.

A sírboltot az írók által megjelölt helyen (l. Becker Topogr. R. p. 517) csakugyan meglelték 1614-ikben; de csekély fontosságúnak vagy épen csalásnak tartván a leletet, újra behányták. Az I sz. fölíratot már e lelet után közölte Sirmondus (Romae. 1816). 1770-ik évben több régi emlékek együtt e sírbolt is újra megvizsgáltatott s pontosan leíratott, a sírkövek, miután a Scipiók porai kétezer éves nyughelyeikből kivétettek, a vaticáni muzeumba vitettek. L. a tüzetes rajzot Amadutiusnál: Nouvelle Fiorentine 1780—83; Dutens: Oeuvres mêlées, Genève 1784; Visconti-

Az elogium mértékesen így olvasandó:

Honc oino ploforumé co — séntiónt Románe ¹⁸⁸⁾

Duónoro óptumó fu — ise viró viróro ¹⁸⁹⁾

Luciom Scípione — filiós Barbáti

Consól censór aidílis — híc fuét a púd vos ¹⁹⁰⁾

Hec cépít Córscicá A — lériaqué úrbe ¹⁹¹⁾

Dedét Tempéstatébus — áide méretod vót a m. ¹⁹²⁾

tól „Monumenti degli Scipioni publ. dal. C. Franc. Piranesi. Roma, 1785“; L a n z i: Saggio di lingua Etrusca, Roma, 1789, I p. 150 ss; Orelli: Inscript. lat. sel. 550—561. V ö. W a g n e r: De insignioribus veterum Romanorum monumentis sepulcralibus. 1828. Pars III.

¹⁸⁸⁾ Corp. I. L. n i 31. 32. Két részből áll: Egy kölapból, mely csak a nevet s a viselt hivatalokat említi; a betűk nincsenek a köbe vésvé, hanem vörös festéssel színezve; találatott 1781-ben. V. ö. R i t s c h l Priscæ latininitatis mon. epigr. tab. XXXVI D; V i s c o n t i: Antologia Rom. p. 378 s a fönt említettet (6-ik jegyz.); — egy másik márványlapból, mely a verses elogiumot tartalmazza, vésett betűkkel; a sírboltban eredetileg valószínűleg az előbbi festett felirat alatt volt elhelyezve, s már 1614-ben találatott. V. ö. R i t s c h l tab. XXXVIII E; Jac. Sirmondus (l. f. és Grævius Thesaurusában IV, 1832—1840); Maffei: Ars Crit. lap. p. 449 és a föntieket.

Lucius Cornelius L. Barbati f. Scipio, vagy mint a Fasti consulares és „Tabulae triumph.“-ban neveztetik: L. Cornelius L. f. Cn. n. Scipio consul volt C. Aquillius Florussal 495-ben R. é. u. (viselt dolgairól l. Liv. Ep. XVII; Z o n. VIII, 11; Flor. I, 18 Jahn sz; Valer. Max. V, 12 és Frontin. strat. III, 10, 2; a vonatkozást Ovidiusnál Fast. VI, 193 már Sirmondus észrevette), censor 496-ban (cf Fastos a. 496); az aedilitásról csak e föliratban tétetik említés.

A felirathoz hasonló volt A. Atilius Calatinusé (a kezdet után itélve), ki a Scipio consulsága utáni évben 496-ban R. é. u. viselte e méltóságot (ezen kívül még egyszer: 500-ban), és a Scipiók sírboltja közelében temettetett el (L. Cic. Tusc. I, 7, 13). Cicero de senectute 17, 61 emlékezik róla ily szavakkal: „Quanta (é. fuit auctoritas) in Atilio Calatino? in quem illud elogium: Unum hunc (II: uno cum s. unicum) plurimae consentiant gentes populi primarium fuisse virum“ (az eredeti föliraton talán ily alakban: Oino [mire a kéziratok un o-ja utal] honc ploirume cœsiont gentes populi primario fuisse viro). „Noctum est carmen incisum in sepulcro.“ H. ö. Cic. de finibus II, 35, 116 és R i t s c h l Rheinisches Museum, IX, 7.

¹⁸⁹⁾ A kö törött, vagy egyes sorok vége más köre volt vésvé. A negyedik sor hiányzó része a II sz. föliratból könnyen kiegészíthető, nem nagy bajjal jár az első sor kiegészítése em, csak a második és hatodik okoznak nehézséget, mert oly alakban, minőt a kö mutat, nem foglalhatók versbe. Az ötödik sor nézetem szerint teljes.

III.

P. Cornelius P. f. Scipio sírírata. ¹⁹⁵⁾

QVEI · APICE INSIGNE · DIAL   AMINIS · GESISTEI
MORS · PERFE   TVA · VT · ESSENT · OMNIA
BREVIA · HONOS · FÁMA · VIRTVSQVE
GLORIA · ATQVE · INGENIVM · QVIBVS SEI
IN · LONGA · LICVSET · TIBE VTIER · VITA
FACILE · FACTEIS SVPERASES · GLORIAM
MAIORVM QVA · RE · LVBENS · TE · IN GREMIV
SCIPIO RECIP T   TERRA · PVBLI   ¹⁹⁶⁾
PRÖGNATVM · PVBLIO · CORNELI

¹⁸⁸⁾ „Romane“ kiegészítés D ünzer és Bücheler szt, Ritschl
„Romai“

¹⁸⁹⁾ „viroro“ Ritschl után.

¹⁹⁰⁾ „apud vos“ a II sz. sírirat 4-ik sora után.

¹⁹¹⁾ Szerintem felosztva. Ritschl így olvassa a sort:

Hec cépit Córscia Áleri — áque urbé pugnándod,

Bücheler és Bartsch:

Hec cépit Córscia Alériaque — úrbe púgnándod

Spengel:

Hec cépit Córscia A — lériaque úrbe — v.

¹⁹²⁾ A kiegészítés Ritschl től, ki így scandál:

Dedét Témpestáte — bus áide méretod vótam.

Bartsch:

Dedét Témpestátebús — áide méretod vótam.

¹⁹³⁾ Corp. I. L. ni 29, 30. A sírirat korát illetőleg v. ö. I füzet 25 l.
— A fölírat címe csak színezett betűkkel van írva, a verses sírirat betűi
ellenben kőbe vésvék és színezvék. L. Ritschl tab. XXXVII AB s a fönt-
idézett kiadásokat. — Rómában ősi szokás volt, a köemlékek feliratait s így
a síriratokat is miniummal írni (V. ö. Plin. Hist. nat. XXXIII, 7, 122 :
„minium clariores litteras vel in auro [Momm s: muro], vel in marmore
etiam in sepulcris fecit“ és a Furiusok címiratait); később, a VI században
jött divatba a görög eredetű köbevésés is. E fölíraton a hazai és görög szo-
kás egyesítve találtatnak. Nevezetes még azon körülmény is, hogy a verses
sírirat első sorának minden, s a másodiknak körülbelül 11 betűje, melyek
valószínűleg a régi elogiumot tartalmazták, a kőből ki vannak karcolva.
Mindezen körülményekből meglehetősen biztossággal lehet következtetni, hogy
e Scipio címirata (mely jelenleg is megvan) és elogiuma mindjárt halála után

Mérték szerint így véljük felosztandónak a feliratot:

Quei apice insigné diális — fláminis gesítei ¹⁹⁷⁾

Mors péréfécit tuá ut — éssent ómnia brévia ¹⁹⁸⁾

Honós famá virtúsque — glória átque ingénium

Quibus sei in longá licuíset — tibi utiér víta ¹⁹⁹⁾

Facilé factéis superásés — glóriám maiórum

Qua ré lubéns te in grémiu — Scípió récipit

Terrá, Publí, prognátum — Públió, Cornéli.

(az V száz. végén) készült, és pedig ősi szokás szerint színezett betűkkel; később, a fia halálára készített sírirat kelte után (tehát a VI században) eltüntetett a régi elogium s vésetett helyébe, illetőleg utána a most is olvasható fölírat.

L. Cornelius Cn. f. Scipio Barbatus (az I síriratban említettnek atyja) consul volt 450-ben R. é. u. Cn. Fulvius Max. Gentimalussal, censor 464-ben.

A felirat közelebb megtekintése mutatja, hogy az egyes verssorok az első kivételével, vízszintes vonalak (—) által vannak egymástól elkülönítve. A szöveg értelmezésére nézve csak annyit jegyzünk meg, hogy Ritschl szerint „Samnio“ a régibb alaku accus. Samnium v. Samnium helyett, Mommsen szerint, kinek nézetéhez mi is csatlakozunk: ablat. mely mellől a helyviszonyzó in, főleg a régibb időben, gyakran elhagyatott. H. ö. loco, terra marique stb.

¹⁹⁴⁾ Ritschl ily felosztást javall:

Quoiús fóрма virtú — téi parísuma fúit.

¹⁹⁵⁾ Corp. I. Lat. n. 33. — V. ö. Ritschl tab. XXXIX F; Visconti: Antol. Rom. p. 387 és a f. i. kiadásokat.

A felirat betűi a márványba vésvék, bal felől mélyebben, mint jobb felől, s kiásatáskor még a festék nyomait is mutaták. A felirat P. Cornelius Scipio Africanus major fiára vonatkozik, kinek gyenge testéről, de fényes szellemi tulajdonairól és nagy reményekre jogosító képzettségéről Cicero de sen. 11. 35 ezt írja: Quam fuit imbecillus P. Africanus filius is qui te (é. Amiliarum) adoptavit? quam tenni aut nulla potius valetudine? qui ni ita fuisset, alterum ille exstitisset inmen civitatej, ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat.“ H. ö. Cic. Brut. 19, 77; de offic. I, 33, 121; Vell. I, 10; Liv. XL, 42.

A sírirat szövegét illetőleg már felemlítettük Bücheler azon megjegyzését, hogy az első sor valószínűleg későbbi toldás, a Scipiók többi sírírata mind csak 6—6 sorból állván; az egyes verssorok többnyire üres közök által vannak megkülönböztetve, így ‚brévia,‘ ‚maiorum,‘ ‚recipit‘ után.

¹⁹⁶⁾ Corp. J. L.-ban ‚recipit‘ után hibásan áll pont.

¹⁹⁷⁾ Ritschl így olvassa e sort:

Quei apice insigné diális — fláminis gesítei.

IV.

L. Cornelius Cn. f. Cn. n. Scipio sirirata. ²⁰⁰⁾

L·CORNELIVS·CN·F·CN·N·SCIPIO· MAGNA·SAPIENTIA
 MVLTA·SQVE·VIRTUTE·AETATE·QVOM·PARVA
 POSIDET·HOC·SAXSUM·QVOIEI·VITA·DEFECIT·NON
 HONOS·HONORE·IS·HIC·SITVS·QVEI·NVNQVAM
 VICTVS·EST·VIRTUTEI·ANNOS·GNATVS·XX·IS
 L·EIS·MANDATVS·NE·QVAIRATIS·HONORE ²⁰¹⁾
 QVEI·MINVS·SIT·MAND·V ²⁰²⁾

A saturnusi versekben írt elogium így olvasandó:

Magná sapiéntiá mul — táské virtútes
 Aetáte quóm parvá po — sídet hóc sáxsum ²⁰³⁾
 Quoiéi vitá defécit — nón honós honóre
 Is híc sitús quei núnquam — víctus ést virtútei
 Annós gnatús XX (= vigíntej) — ís locéis mandátus
 Ne quáiratís honóre — quéi minus sít mandátus ²⁰⁴⁾

¹⁹⁸⁾ Ritschl a vésnök hanyagságának tulajdonítja az „ut-ot, uti” helyett; a vers szerinte így olvasandó:

Mors pérfecit túa ut — éssent ómnia brévia

Spengel és Bartsch szerint:

Mors pérfecit tua ut éssent — ómniá brévia.

¹⁹⁹⁾ Ritschl úgy vélekedik, hogy a költő „ntier tibe-t” írt, mit a vésnök gondatlanságból cserélt föl; a verset így scandálja:

Quibús sei in lónga lícni — sét tibe útier víta.

²⁰⁰⁾ C. J. L. n. 34. — V. ö. Ritschl tab. XLI Ka, s f. kiad. — Visconti véleménye szerint a fölírat Calvus (cons. 532-ben) unokájára, Hispallus (cons. † 578-ban) fiára vonatkozik; ezt azonban bizonyítani nem lehet. — Megjegyzendő, hogy (v. 5) „annos” kettős *n*-nel van írva, és (az utolsó sorban) „sit” áll a régibb „siet” helyett.

²⁰¹⁾ Az első szót a hiányzó betűkkel Mommsen „loceis”-re egészíti ki, Ritschl: „diteis”-re, Bücheler és Bartsch „diveis”-re.

²⁰²⁾ Ritschl „mandatus” helyett az Index Scholl. Bonn.-ban 1852 „nunctus”-t hozta javaslatba.

²⁰³⁾ Szerintem ékezte. A kiadók Ritschl nyomán így olvasnak:

Aetáte quóm párva — pósidét hoc sáxsum.

²⁰⁴⁾ A régi latin nyelvmélekek egy kitünő ismerője előtt fejestem volt ki egykor azon nézetemet, miszerint a szöveg felosztása a kövön azon fölte-

Monumentum M. Caecilii ²⁰⁵⁾

HOC · EST · FACTVM · MONVMENTVM
MAARCO · CAICILIO
HOSPES · GRATVM · EST · QVOM · APVD
MEAS · RESTITISTEI · SEEDES
BENE · REM · GERAS · ET · VALEAS
DORMIAS · SINE · QVRA

A felirat mértékesen így olvasandó :

Hoc ést factúm monuméntum — Máarco Cáecilio
Hospés gratum ést quom apúd meas — réstitístei séedes
Bene rém gerás et váleas — dórmiás sine qúra. ²⁰⁶⁾

---

vésre vezet, hogy a vésnök a síratot saturnusi hemistichiumokban írva kapta a költőtől ilyformán :

Magna sapientia
Multasque virtutes
Aetate quom parva
Posidet hoc saxsum stb.

s a név után kezdvén a verseket, csekély eltéréssel e beosztást követte munkájában ; ezt annál valószínűbbnek tartom, mert a verssorok semmi jel által nincsenek egymástól elválasztva vagy megkülönböztetve, mi az eddig ismeretett három felirat egyikében sincs egészen elmulasztva.

²⁰⁵⁾ A köemlék találtatott Rómában a via Appia mellett. Lásd Corp. J. L. n. 1006 ; R i t c h l tab. LXIXD és Rhein. Mus. Neue Folge VIII, 258.

²⁰⁶⁾ Egy barátom így kísérle meg a fordítást eredeti versmértékben :

E kő mutatja sírját — Marcus Caeciliusnak.
Vándor, kívánatim halld — poraim nyughelyénél :
Szerencse s bék kísérjen, — álmod gond ne zavarja !

Titulus Mummius. ²⁰⁷⁾

L. MVMMI. L. F. COS. DVCT
 AVSPICIO · IMPERIOQVE
 EIVS · ACHAIA · CAPT. CORINTO
 DELETO · ROMAM · REDIEIT
 TRIVMPHANS · OB · HASCE
 RES · BENE · GESTAS · QVOD
 IN · BELLO · VOVERAT
 HANC · AEDEM · ET · SIGNV
 HERCVLIS · VICTORIS
 IMPERATOR · DEDICAT

²⁰⁷⁾ A felirat találtatott 1786-ban Rómában a mons Caelius alján. L. Corp. J. L. n. 541; Ritschl tab. LIA és Ind. scholl. Bonn, aest. 1852; Meyer Anthol. n. 13 s f. i. k. — A felirat Mummiusra, Achaia meghódítójára vonatkozik, ki a zsákmány tizedrészből Herculesnek templomot szentelt. Szokás volt ez időben Rómában, Hercules Victornak a vagyonból felajánlani egy tizedrészt, de a példák, melyeket a történelem följegyzett (p. Sulláról, Plut. Sulla 35. Crassusról Plut. Crass. 2; I. P. Ateius Regillus C. J. L. n. 3578), mind magánbirtokra vonatkoznak, úgy hogy Mummius ajándoka sajtóságos kivételt képez, mert hadi zsákmányból adatott, de csak abban az időben, melyben a templom építetett, t. i. a VII században. Régente ugyanis a monda szerint azon helyen, hol a templom építetett (a forum boarium-on) Hercules Cacus legyőzése után, midőn neki mint győztesnek (H. Victor) Euander és az Aborigines áldozatot mutattak be, a népet a préda tizedrészevel megvendégelte. Ez szokássá lön Róma vezéreinél, kik visszatérve a harcból a zsákmányból, mély régen természetesen leginkább marhából állott, a népet megvendégelték (v. ö. Varro L. L. V, 5). De a szokás elhalványult, s később csak a viszatérő katonák áldoztak egy csekély ajándokot Hercules Victornak (I. Henzen Annali 1857 p. 106), majd a kereskedők s egyéb magánemberekre szállt, kik által a VI és VII században rendszeren gyakoroltatott.

A hadi zsákmánytized feláldozásának hajdani szokását újítá fel Mummius a VII században (a felirat 609 előtt R. é. u. nem készülhetett), s erre vonatkoznak az alább olvasható reatini felirat szavai: „donum moribus antiquis pro usura hoc dare sese visum.“ Mummius töméntelen ajándékokat, melyeket a dús Corinthból hozott volt, osztott szét Rómában (ἡ ἐν Πύρῳ τὰ πλείστα καὶ ἄριστα“ I. Strabo VIII, 6, 23, a mi igen természetes), környékén, sőt a provinciákban is, miről valamint az ő üzenetlenségéről is

A három saturnius így olvasandó:

Ductu auspicio imperióque — éius Acháia cápta

Corinto déletó Ro — mám rediéit triúmphans

Ob háсце réс bene géstas — quód [is] in bello vóverat ²⁰⁸⁾
a felirat többi része véleményünk szerint próza. ²⁰⁹⁾

elismerőleg nyilatkoznak a tudósítások. Frontinus strateg. IV, 3, 15 írja: „Mummius, qui Corintho capta non Italiam solum sed etiam provincias tabulis stautisque exornavit, nihil ex tantis manubiis in suum convertit“; h. ö. Strabo id. h. Cic. de off. II, 22, 76; Verrin. III, 4, 2; Victor Vir. ill. 60; Plin. Hist. nat. XXIV, 7, 36 és m. Ezt bizonyítják fölíratok is, így a Trebulában, a Nursiában és Parmában találtak, és a Reate-ben kiásott (L. Petrus Marsus tudósítását 1483-ból), melyet mint legrégiőb hexameterekben írt fölíratot C. J. L. n. 542 nyomán közlünk (v. ö. Ritschl Ind. Scholl. Bonn. 1852).

Sancte!

De decuma, Victor, tibeí Luciu(s) Mummiu(s) donum

Moribus antiquéis pro usura hoc dare sese

Visum animo suo perfecit, tua pace rogans te

Cogendei dissolvendei tu ut facilia faxseis,

Perficias decumam ut faciat verae rationis,

Proque hoc atque alieis doneis des digna merenti.

V. 2. M o m m s e n ,pro usura' helyett ,promiserat', és ,sese' után pontot ír; R i t s c h l ,hoc' után ,quod'-ot szúr be.

V. 4. M o m m s e n kihagyja ,facilia'-t, és csak a schemat (— UU) írja.

V. 6. R i t s c h l ,atque' helyett fr ,eoque'-t.

²⁰⁸⁾ ,is' R i t s c h l kiegészítése; Bücheler így olvassa a félverset:
quód in duello vóverat.

²⁰⁹⁾ R i t s c h l még egy sort olvas saturniusnak:

Hanc áedem ét sígnu — Hérculis Victóris,

a véget „imperator dedicat“ ő is prózának tartja. Versekkel kezdődő s prózával végződő felirat több is található.

B a r t s c h önkénytelen jár el, midőn egy szót kihagyva, a fönt megjelölt véget saturniusnak (?) olvassa ily formáu:

Hanc áedem et sígnu Hérculis — dēdicát Victóris.

S p e n g e l így osztja fel a véget:

Hanc áedem et sígnum Hérculis

Victóris imperator dēdicát

az első sort saturnusi félversnek, a másodikat ötlábu jambusi versnek mondva, a nélkül, hogy erre az alább következő, szint oly bizonytalan Atistia sírjátán kívül analógiát tudva felhozni.

R o s s i s ből, hogy a sírját kezdete és vége nem mértékes, azt következtette, hogy nem az eredeti alakban, hanem restaurálva bírjuk az emléket. E nézetten volt előinte B ü c h e l e r is.

Monumentum Eurysacis. ²¹⁰⁾

EST·HOC·MONIMENTVM·MARGEI·VERGILEI·EVRYSACI
PISTORIS·REDEMPTORIS·APPARET

Monumentum Atistiae. ²¹¹⁾

FVIT·ATISTIA·VXOR·MIHEI
FEMINA·OPITVMA·VEIXSIT
QVOIVS·CORPORIS·RELIQVIAE
QVOD·SVPERANT·SVNT·IN
HOC·PANARIO

---

²¹⁰⁾ L. Corp. J. L. n. 1013—1015; Ritschl tab. LXXXVIII ABC.
Az emlék, mely 1838-ban takartatott fel Rómán kívül a porta Esquilina
előtt, két oldalán mutatja e feliratot, a harmadikon egyedül a név áll (az
első sor!). Volt már alkalmunk kijelenteni, hogy nem tartjuk mértékesnek a
főíratot, s az első sor saturnusi rhythmusát csak a véletlen játékának tekint-
jük; a második sort prózának mondja Bücheler is. Ritschl két
soros saturniusnak (?) olvassa a főíratot:

Est hoc monimentum Márcei — Vergilii Eurysacis
Pistoris redemp — tóris áppáret.

Bartsch nem tartja teljesnek a második sort s így ékezi:

Pistoris rédemptóris — ápparét . . .

Spengel ugyane sort felosztja saturnusi félversre és a feliratot befejező
három szótagra (u—v):

Pistoris rédemptóris
Appáret.

²¹¹⁾ L. Corp. J. L. n. 1016; Ritschl tab. LXXXVIII D. Ez emlék
az előbbihez tartozott s avval egy időben s helyen találtatott. A feliratban
Bücheler eleinte csak a saturninséhoz hasonló hangzatú rhythmust vélt
fölfedezni, utóbb azonban így rendeste a verseket, részint a költőt, részint
a vésnőköt vádolva a felirat elferdítésével (!):

Fuit Atistia úxor — mi opitumá véixsit

Quoius córporis reliquiae — súnt in hoc moniménto.

Ritschl hasonlóképp azt állítja, hogy a költőnek másképp kellett volna
szerkesztenie a verset, p. így:

Fuit mi Atistia úxor — fémina opítuma véixsit;

a véget prózának tartja;

Dedicatio Sorana. ²¹²⁾

M · P · VERTVLEIEIS · C · F ·
 QVOD · RE · SVA · DiFEIDENS · ASPERE
 AFLEICTA · PARENS · TIMENS
 HEIC · VOVIT · VOTO · HOC
 SOLVTO · deCVMA · FACTA
 POLOVCTA LEIBEREIS · LVBEⁿ
 TES · DONV · DANVNT ·
 HERCOLEI · MAXSVME ·
 MERETO · SEMOL · TE
 ORANT · SE · uOTI · CREBRO
 CONDEMNES

Bartsch is változtat a fölrirat szövegén (mintha az volna föladat, miként lehet a felirat prózájából saturniust faragni?) mindaddig, míg csakugyan saturnusi rhythmushoz alkalmaztatja :

Fuít Atístia úxor — míhi, opítuma véixsit
 Quoíus córporís relíquiae — súnt in hóc panárió.

Végre Spengel három saturnusi félverset talál a feliratban, melyeket egy ötlábu jambusi verssor zár be :

Fuít Atístia úxor
 Míhi fémina opítuma véixsit
 Quoíus córporís relíquiae
 Quot súperant súnt in hóc panárió.

Eurysaces és Atístia emlékei közelében találtatott egy harmadiknak töredéke, melynek szavaiban Ritschl s mások saturnusi mérték nyomait véltek felfedezni, s következéskép kigérlék meg kiegészítését :

Quoíus formá[e decórem] — vícérunt móres
 vagy : Quoíus formá[e venústa — tém] vícérunt móres.

V. ö. Corp. J. L. n. 1018 és Ritschl tab. LXXXVIII F.

²¹²⁾ L. Corp. J. L. n. 1176 ; Ritschl tab. LII A. Az emlékkő Sorában van, — innen nyerte nevét. A Vertuleiusok valószínűleg kereskedők voltak, kik közül sokan találkoztak, kik vagyonuk vagy nyereségük tizedrészét felajánlották Hercules Victornak, — miről bővebben szólottunk a 'titulus Mummiianus' tárgyalása alkalmával. (L. 207-ik jegyz.) A saturnusi verssorokat üres közők választják el egymástól. A szöveg hiányzó betűi könnyen kiegészíthetők.

A saturniusok így olvasandók:

Quod ré suá diféidens — áspéré affléicta
Paréns timéns heic vóvit — vóto hóc solúto
Decumá factá polóucta — léiberéis lubéntes
Donú danúnt Hercólei — máxsumé méreto ²¹³⁾
Semól te oránt se vóti — crebro cóndémnes.

Epigramm a N a e v i a n u m. ²¹⁴⁾

Mortáles immortáles — sí forét fas flére
Flerént diváe Caménas — Náeviúm poétam.
Itaqué postquam ést Orcíno — tráditús thesáuro,
Oblíti súnť Romái lo — quiér latína língua.

Dr. H ó m a n O.

---

²¹³⁾ R i t s c h l így ékezi az első félverset:
Donú danúnt Hércólei.

²¹⁴⁾ L. G e l l i u s Noct. Att. I, 24, 2 (Hertz szer.).

A latin particulák.

Valamint a régi úgy az újabb grammaticusok is a latin alaktant három részre osztják, melyek közül az első a névszókkal (nomina), a második az igeszókkal (verba), a harmadik a részecskékkel (particulae) foglalkozik. — A nyelvtudomány ellenben azt tanítja, hogy miután a gyökök, melyekből a latin nyelvben szók származhatnak, csak kétfélék lehetnek, t. i. igeszói és névmási gyökök, ¹⁾ ennél fogva az alaktant is szigorúan véve csak két részre lehet osztani. — Az első rész a névszókat, jelesen a tárgyneveket, tulajdonságneveket, számneveket, névmásokat, igehatározókat, elöljárókat és kötőszókat, — a második rész pedig az igeszókat foglalja magába. ²⁾ — Ezen két, egymástól lényegesen különböző elemből van tehát a latin nyelv egész szókincse összetéve, s ezeknek alkatrészei különféle módosalataikban képezik a legbonyolódottabb s mesterileg képzett mondatoknak szerkezetét is. — A grammaticusok tanítása szerint külön részt alkotó igehatározók, elöljárók és kötőszók nem egyebek mint már korán megmerevült s részben megcsönkült s elkopott casusalakok.

Jelen értekezésünknek nem könnyű s épen ezért elnézésre igényt tartó feladata tehát az lesz, hogy ezen nyelvbeli holttetemeket a nyelvtudomány galvanismusával álmukból felrázva, ha életre nem is, de legalább oly állapotba hozzassuk, hogy rajtuk az egykori élet biztos jelei felismerhetők legyenek. — A latin particulák összefüggő s lehetőleg kimerítő buvárlata, ha t. i. az philologiai s összehasonlító nyelvtudományi alapon s

¹⁾ V. ö. Nyelvtudományi közlemények VII, I, 137. l.

²⁾ Az indulatszók (interjectiones) tulajdonképen nem is szók, hanem csak indulatot kifejező természeti hangok; épen ezért a nevezett két rész közül egyikhez sem számíthatók.

rendszerben történik, úgy a névragozástanra mint a mondatok szerkezetének megértésére is eddig nem sejtett világosságot vehet, s épen ezért csak sajnálatunkat fejezhetjük ki a fölött, hogy a nyelvtudománynyal foglalkozó szaktudósok a particulák tanával aránylag mind maiglan a legkevesebbet törődtek. — A legfontosabb s egyszersmind a legterjedelmesebb mű, mely a latin particulákkal tüzetesen foglalkozik, még mindig Hand „Tursellinus“-a, melyet, hogy feladatának megfelelhessen, egészen meg kell újítani s át meg átdolgozni, és pedig úgy, hogy benne kő kövön ne maradjon. — Mindenekelőtt a benne betürendben összehalmozott különbnél különbféle particulák rendsorozata helyett az egészet azon casusok szerint, melyeket a particulák képviselnek, kell rendezni s minden egyes particulának történeti fejlődését, annak különböző viszonyulásaiban, alakulásaiban s a régi meg a classicus kori nyelvben megvolt használataiban a hozzá hasonló jelenségekkel egybevetve s összefüggésbe hozva, criticailag megállapítani.

Ezen feladat megoldása azonban sokkal több nehézséggel jár, mint a mennyit még a nyelvtudomány is jelenlegi állásában legyőzhetne. — Az eddigi buvárlatoknak egyetlen biztos eredménye az, hogy az általa fölvetett tétel, hogy t. i. a particulák részben jelenleg, részben egykor casusok voltak, kétségtelenné van téve.

A particulák a latin nyelvben leginkább következő három casusalakban szoktak feltűnni: *accusativus*, *ablativus* és *locativus*.

A nevezett casusalakok alább következő fejtegetésére nézve minden lehető félreértés kikerülése tekintetéből szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy eljárásunkban sem az individualistákat sem a *syncreticus*okat, sem pedig a *philologus*okat vakon követni nem szándékozunk, hanem valamint nyelvünk — mint Szepesi úr mondja (Jelen viszonyaink, 10. l.) — a közép aranyuton jár, úgy mi is azon álláspontot igyekszünk elfoglalni, melyet Phoebus fiúnak, Phaëtonnak, oly tiszta atyai szívből eredő, de minden eredmény nélkül elhangzott, következő szavaiban ajánlott: *medio tutissimus ibis*. — Ez azonban nem fog bennünket akadályozni,

hogy rokonszenvüket az „individualismus“ iránt lépten nyomon ki ne mutassuk, s a mennyire csak lehetséges lesz, ezen iskola tanai szerint járjunk el.

Pott (Etym. Forsch. I. 95—98) azt tanítja, hogy a következő simuló szócskákban: -dem, -de, -dam, -do, -dum, mint szintén következő conjunctiókban is: iam, dum, ezen szónak: dies vagy pedig mellékalakjainak elavult casusai rejlenek, melyek mindnyájan a szanszkrit div-gyökből = splendēre, származnak. — Ezen állítást kell hát nekünk bebizonyítani a syncreticusok ellenében, kik azt állítják, hogy az idézett particulák eredeti alakja a szanszkrit ta névmási gyökben rejlik (v. ö. Meyer Leo, Vergl. Gramm. I, 325 l.).

A simuló -dem mindenekelőtt ezen accusativusi alakból: die-m, az *i* elejtésével jött létre. — Kérdés azonban, hogy ezen alak a latin dies névszó accusativusa-e, melynek a szanszkritban: divas = nap, felel meg és a mint Dies-piter, ho-dier-nus szók bizonyítják, a többeli *s* elejtése után ment át az *e*-névragozásba —, vagy pedig ebből: dia-m, e helyett: divā-m, állott elé mint accusativusi alak az eredeti divā-tőalakból, melytől a szanszkritban a casus instrumentalis: divā = nappal, származik.

A -dem, e helyett: diem accusativusi alak következő szókban fordul elé.

pri-dem	ibi-dem	tan-dem
i-dem	indi-dem	tanti-dem
iti-dem	qui-dem	tantun-dem.
identi-dem	utrobi-dem	

A -dem ragasztékszóval származásra nézve egészen megegyez -de, mely a következő latin szókban fordul elé:

in-de	un-de	quam-de
	ali-cun-de	

melyekben a -de vagy ablativusi alak, mint -die a következőkben: pri-die, ho-die, peren-die —, vagy pedig accusativusi alak, azon különbséggel, hogy a vég *m* ragot elvesztette.

A görög nyelvben a latin *-dem* és *-de* simuló-szócskák-nak tökéletesen megfelel *δη* és *δη*, továbbá *δάν*, *δοάν*, e helyett: *δFάν*, ebből: *δiFav*, melyeknek mindnyájoknak *div-a-m* eredeti accusativusi alak szolgál alapul, ezen szanszkrit tőalaktól *div-ā* = nappal; ezekhez sorozhatók *ή-δη*, *έπει-δη* szók is, mely előbbinek a szanszkrit *a-dja* = *hodie*, alak és jelentésre nézve tökéletesen megfelel.

A latin nyelvben *dies* mellékalakja: *di-ūs*, mely magában is előfordul: *neque noctu neque dius* (Plaut. Merc. 862), de leginkább következő összetételekben: *per'-diūs*, *inter-diūs* szokott használatni; ebben pedig: *di-ur-nus* a sziszegőhang *r*-be ment át. Ezen *-dius* semleges nemű accusativusi alaknak a szanszkritban megfelel *-djus* ezekben: *pūr-vē-djus* = heri, *parē-djus* = *cras*, melyeknek második alkatrésze nem egyéb mint a szanszkrit *div-ās*, melyből azután *div-ōs*, később *di-ōs*, végre *di-ūs* fejlődött ki. — Ezen *di-ūs*-ből pedig az *s* elejtésével *diū* és *inter-diu* hasonlóképen accusativusi alakok jöttek létre. — A hímnemű *-dius* alaknak, ezekben: *nu-diu-s tertiu-s* a szanszkritban *dju-s* = *dies*, felel meg. — Ezen *-diu-* tőalaktól származik aztán *du-m*, e helyett: *diu-m*, mely épen olyan accusativusi alak, mint *-dem*, e helyett: *die-m*, ettől: *die*. Ezen *-du-m* mint simulószócska a következő latin szókban fordul elé:

<i>mane-dum</i>	<i>primum-dum</i>
<i>age-dum</i>	<i>etiam-dum</i>
<i>jube-dum</i>	<i>vix-dum</i>
<i>respice-dum</i>	<i>ne-dum</i>
<i>circumspice-dum</i>	<i>nec-dum</i>
<i>fac-dum</i>	<i>haud-dum</i>
<i>ades-dum</i>	<i>nihil-dum</i>
<i>du-dum</i>	<i>qui-dum.</i>
<i>inter-dum</i>	

Jelentésre nézve *dum* tulajdonképen annyi mint: *naphoszszat*, *naphoszszában*, mely jelentésből aztán a közönséges „ *míg,*“ „ *mialatt*“ könnyen kimagyarázható, még

akkor is, ha -dum mint simuló-szócska áll: ma-ne-dum = maradj, várj egyideig, interdum = néha napján stb.

Hogy -dum csakugyan egy eredetű -dem, -de simuló-szócskával, azt az oszk nyelvi bizonyítja, a mennyiben -du, e helyett: -dum, ugyanazon jelentésű a latin -dem-vel, ezekben: is-í-du, lat. = i-dem,

ius-su, e h. ius-du = lat. ii-dem.

A látott -dem, -de, -dum simuló-szócskával származásra nézve tökéletesen egyenlő a simuló -do, mely mindenekelőtt e helyett áll: -dio, ezekben: -quan-dō, e helyett: qua-m-do = valamikor a napon, ali-quan-do = más-mikor valamely napon, innen azután — valami máskor, végre az ali jelentésének elerőtlenedése után = egykor; mint conjunctio quando = mikor. — Ugyanezen -do ragasztékszóval találkozunk ezekben: do-mi-cum, do-ne-c; jelentésük tulajdonképen = a napon (vala)mikor, tehát azon időpontot jelölik, mikor valami van, jövőre vonatkozva, azon időpontot határozzák meg, mikor valami más, ezen valamitől különböző dolog kezdődik, innen = a-dig, míg.

A simuló -do származása ez: tőalak -divā, ebből lett: dijā, ebből ismét -djā, djō, végre a j elejtésével dā (v. ő. szkr. ka-dā = quando), azután do; tehát a tőalak ugyanaz, melyből iam, e h. diam is származik. — Az eredeti a épen úgy ment át ō-ba, mint ezekben: nō-men, i-gnō-tu-s, dō-s, sacer-dō-s, pō-tu-s, pō-culu-m, következő szanszkrit alakokból: nā-man, gyök: gnā-, gyök: dā-, gyök: pā-.

Ugyanazon tőalakra vihető vissza -do simuló-szócskával -dam is, az ilyenekben: quon-dam, qui-dam, ebből: -dja-m, eredetileg diva-m, mely a szanszkritban nem egyéb mint egy accusativusi alak, épen úgy mint divā instrumentalis; e szerint -dam accusativus, -do pedig ablativus. — A szanszkrit accusativusi alak: dia-m, melyből a latin -dam létre jött, feltalálható — mint fentebb is mondók — ezen particulában is: iam, mint szintén következő szókban is:

et-iam	quis-p-iam
quon-iam	us-p-iam
nunc-iam	nus-p-iam,

de már ezekben a szó elején álló *d* épen úgy elveszett mint ezekben: Jovis, e h. Djovis, Janus, e h. Djanus, e mellett: Diana.

Ide sorozható quia is, mely bizonyára e helyett áll: qui-iam, csakkogy az *m* rag leesett, a kezdő *i* pedig az elavult ablativus (qui) *i*-jével összeolvadt; ezért hosszú az *i* ebben: qui.

A magyarázott particulák átnézete:

Gyök: div-, splendēre.

Főalak: divā-, div-ās, dies.

	a	o	u	e
Szkr.:	divā		djū-s	
	a-dja		purvē-djus	
	ka-dā		parē-djus	
Görög	δοάν			δην
	δάν			δη
Latin :	quon-dam	do-ni-cum	dius	ῥ-δη
	qui-dam	do-ne-c	-diu-s	ἐπι-δη
	iam		diu	dies-
	quon-iam	quan-do	per-dius	die-s
	et-iam	aliquan-do	inter-dius	die
	nunc-iam		inter-diu	pri-die
	quis-p-iam		nu-diu-s	
	us-p-iam		dum	
	nus-p-iam		age-dum	pri-dem
	quia		inter-dum	i-dem
			primum-dum	tan-dem
			vix-dum	qui-dem
		Oszk. isí-du		in-de
				un-de
				quam-de.

Imhol eléadtuk véleményünket a dies szótól származó particulákra nézve s meghatároztuk, micsoda casusokat képviselnek az egyes részecskék. Ámde először is — mint fentebb is

mondók — abban is eltérés van, hogy mitől származnak az említett particulák, de még nagyobb az eltérés azon casusokra nézve, melyeket az egyes particuláknak képviselniök kell.

Meyer Leo a szóban levő particulák tőalakjául a szanszkrit névmási themat: *ta* veszi föl. — Bopp (Vergl. Gramm. II, 142 s k. lap.) a látott részecskéket két részre osztja, s az ilyeneket; *i-dem*, *qui-dam*, *qui-dem*, *dum*, *donec*, *donicum* hasonlóképen a szkr. névmási *ta* tőalakból igyekszik kimagyarázni; ellenben *quon-dam*. *tandem*, *diu*, *pridem* stb.-ről megengedi, hogy *die-*, szkr. *divā-* tőalakból származhatnak. — „Ich kann nicht glauben — mondja Bopp —, dass die Adverbia: *dum*, *donec* mit einer Benennung des Tages zusammenhängen, eher könnte man eine solche in *dam*, vón *quon-dam* und in *dem*, von *tandem* annehmen, ohne dass man zu dieser Erklärung genöthigt ist, noch weniger zu der Folgerung, dass auch *quidam*, *qui-dem* und *i-dem* auf diese Weise entstanden seien.“ — Azt tanítja továbbá, hogy ez: *donec*, e h. *donicum* legközelebb áll a görög *τηνίκα* szóhoz (142. l.); *quando* pedig, épen úgy mint mi fentebb tanítottuk, szerinte is *divā-*névtőalakkal áll rokonságban (248.) l.). Weber ellenben (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. XIX, 37. l.) a *donicum*, *donec* és *quando* szókban foglalt *d* tőalakjául a szkr. névmási tőalakot: *da* állítja fel.

Mi fentebb Bopp és Corsennel tartva, azt tanítottuk, hogy a *dius* alak, ebben: *inter-dius*, épen úgy mint a szanszkritban: *djus*, ebben: *purvē-djus*, semleges egyes-számu accusativusi alak. Ezen magyarázatot Grassmann is elfogadja (Zeitschr. f. vergl. Spr. IX, 8); de már Bücheler (N. Jahrb. 65—66. köt. 1867, 69. l.) a nélkül, hogy állítását kellőleg okadatolná, a *dius* alakot, ebben *inter-dius* genitivusnak vallja, ezen tőalaktól *diu-*. Ezen tanítás azonban aligha fog addig hívőkre találni, míg be nem bizonyítható lesz, hogy *inter* praepositio egykor a latin nyelvben genitivust is vonzhatott.³⁾ — Pott ezen tanítások egyikével sem elégedvén meg

³⁾ Erre nézve figyelmébe ajánlom épen Bücheler „Grundriss der lat. Declination“ című művét, hol pag. 32 ezt olvassuk: „Heute wird man vor-

(Wurzelwörterbuch d. Indogerm. Spr. II, 1029. l.) egy új theoriát állít fel, mely szerint *diūs*, ebben: *inter-diūs*, pluralis accusativusi alak volna, *diu* pedig ebben: *inter-diu* szerinte singularis ablativusa egy *u*-névragozáshoz tartozó tőalaknak, s hogy ez igaz, jegyzi meg Pott „*noctu diuque*“ kifejezésből kiki láthatja. Tehát Pott szerint, mert *noctu* ablativusi alak következőleg *diu-nak* is annak kell lenni. — Fel-tűnő ezen állítás azért is, mert maga Pott az általunk fentebb idézett Plautus-féle mondatban: *neque noctu neque dius*, különböző casusalakokat lát egymás mellett; ha tehát az itt lehetséges, miért ne volna amabban is lehetséges —, azt be nem láthatjuk. Különben maga Pott sem hoz fel semmi döntő okot a mellett, hogy *inter-diūs* a vele jelentésben tökéletesen megegyező *inter-diu-val*, ugyanazon alak ne lehetne, mert hogy a többeli sziszegőhang ezekben: *di-u*, *inter-diu*, ezek mellett: *di-us*, *inter-dius*, elveszhetett, bizonyítják *maio* és *mino* alakok, melyek bizonyára mindenkéltt *maios*, *minos*, azután pedig *maius* és *minus* helyett állanak (v. ö. Corp. Inscr. Lat. I, 108. 136; 78, 79). — E szerint ezen alakokat: *diūs* és *-diūs*, ebben: *inter-diūs* pluralis accusativusnak —, *diū* és *-diū-t*, ebben: *inter-diu* singularis ablativusnak —, a szanszkrit *-djus* képzőt, ebben: *purvē-djus* singularis genitivusnak tartani; továbbá *inter-diūs-t* a vele jelentésre nézve tökéletesen megegyező *inter-diū* alaktól erőszakosan elszakítani — mint ezt Pott teszi —, arra sem az ezen szókban levő hangok alakulása, sem

---

sichtiger arbeiten als Lachmann zu Lucr. p. 104, der an sechs Stellen seines Dichters das echte *interutrasque*, wobei der Genetiv so wenig von dem ersten Compositionsglied abhängt, als der Ablativ und Locativ in *interea* und *interibi*, verdrängt hat. Ich rechne auf die Zustimmung verständiger, wenn ich in Stellen wie Plaut. Poen. 5; 3, 43: *quid si eāmus illis obviam?...* at ne *inter vias praeterbitamus metuo*, Ter. eun. 629 *dum rūs es, coepi egomet mecum inter vias aliam rem ex alia cogitare*, Turpilius 196 R, *inter vias epistula excidit mihi etc.* die Erklärung von *vias* als Acc. Plur. für unnatürlich, in der Terenzischen für völlig sprachwidrig halte, vielmehr in dem adverbialen *inter vias* das lateinische Seitenstück zum deutschen „*unterwegs*“ erkenne.“

Bartal.

pedig a bennök rejlő jelentés sehogy sem hatalmaz fel. — Leg-egyszerűbb mindnyájokra nézve az eredeti -as, -ās képzőt venni fel, mivel ezeknek segítségével mind a hangalakulás mind pedig a jelentés ugyanazonossága legkönnyebben kimagya-rázható.

Fentebbi tanításunkból kitűnik, hogy mi az ilyeneket: qui-dem, tan-dem stb. accusativusi, az ilyeneket pedig: in-de, un-de, aliun-de, quam-de ablativusi vagy pedig hasonlóképen ezeket is accusativusi alakoknak tartjuk, s ezen véleménynyel az összehasonlító nyelvészek tanításai legnagyobb részt meg is egyeznek; ellenben a philologusok megfordítják a dolgot s azt állítják, hogy a látott alakok kivétel nélkül ablativusok, még pedig olykor a casus instrumentalis-szal összevegyülve. — Szerintök ugyanis az ablativus elavult végzete: de(*d*), az instrumentalisé pedig: bi(*m*) vala.

Az ilyen alakokban: in-de, un-de stb. mind a két végzet megvan, mert hiszen ezek bizonyára ibi-de, ubi-de helyett állanak; ellenben quam-de szerintök nem egyéb mint a megrövidített quam-dem, mely épen úgy van képezve mint tandem, hemdem stb. — A szóban levő ablativusi képzőnek legteljesebb alakja azonban quidem szóban tűnik fel, mely nem egyéb mint a pronomen indefinitium elavult ablativusa, csakhogy a képzőhöz még egy vég *m* járul, épen úgy mint a görögben, hol *θε, θεσ* képzővel vegyesen fordul elé. — Az oszk nyelvben ezen quidem-nek tökéletesen megfelelő pid, mely épen oly ragasztékszó mint que a latinban, ezekben: quis-que, quicun-que; ezen que-vel ismét az umber pei (pe) azonos. E szerint ezen que is nem lehet egyéb mint quidem megrövidülése.

Ezen kívül van a philologusoknak egy másik osztálya is, az úgynevezett „apocope isták.“ Ezeknek tanítása szerint minden latin nyelvben levő *d*-n és *m*-en végződő particulák ἀποκοπή folytán jöttek létre. — A latin nyelvben ugyanis az apocope sokkal gyakrabban fordul elé mint a görögben; míg az apocope a görög nyelvben csak a végönhangzóknak rájuk következő mássalhangzó előtt történt kihagyására szorítkozott, s erre is csak néhány particulánál, milyenek: ἀνά, κατά, παρά, ἄρα, de

már itt is gyéren *ἀπό* és *ὑπό* szócskákknál: *ἀνδύεται* = *ἀναδύεται*, *κάπ πεδίον* = *κατὰ πεδίον* stb. ---, addig a latin nyelvben ez az apocope romboló hatalmát nemcsak a végönhangzókkal, hanem mássalhangzókkal, sőt egész szótagokkal is érezteté, s nem ritkán név- és igeszókat is megtámadott: a ger, e h. ager (ἀγρός); famul, e mellett: famulus; prosper, e mellett: prosperus; celer, e mellett: celeris; tot, e mellett: toti-dem; duc, e mellett: traduce (Terentius, Ad. V, 7, 19); fer, e helyett: fere; fac, e mellett: face stb. továbbá haec, e mellett: hai-ce; ut, e mellett: uti s több más. — Ebből látható, hogy Charisius helyesen magyarázza az apocope-t következő szavaiban: Apocope est cum ex ultima parte loquellae aut littera detrahitur aut syllaba; littera, ut:

Aspice num magi sit nostrum penetrabile telum (Verg. Aen. X, 481), pro magis; syllaba, ut:

„endo suam do,“ hoc est domum (Ennius).

Az apocope minél könnyebben vehető észre a név- vagy igeszón, annál nehezebb a particulákban rájöni, melyeknek eredeti alakjukat meghatározni, gyakran a legnehezebb nyelvészeti feladathoz tartozik. A legfőbb s egyszersmind a legközönségebb példái az apocopénak a particulák körében e következők:

1. o leasett ezekben: a b, gör. *ἀπό*, szkr. a pa; s u b, gör. *ὑπό*, szkr. u p a.

2. e leasett a következő particulákban:

a) ce, az ilyenekben: hi-c, hae-c, ho-c, ezek helyett: hi-ce, hae-ce, ho-ce; épen így: si-c, elavut sei-c, e h. si-ce;

b) que, az ilyenekben: ne-c, a-c, ezek helyett: ne que, at-que;

c) ve, az ilyenekben: ne-u, se-u, ce-u, ezek helyett: ne-ve, sei-ve, ce-ve;

d) nē, az ilyenekben: me-n, poti-n, tanto-n, vide-n, si-n, tu-n, sati-n, falso-n, novisti-n, ezek helyett: qui-ne, me-ne, sati-ne, ebből: satisne stb.

3. i leasett a következő szócskákban: post, ebből: posti, e h. postid (v. ö. postid-ea, postid-hac); tot, e h. to-ti (v. ö. to-ti-dem); ut, sicut, velut, prout,

ezek helyett: uti, sicuti stb.; aut, e h. a u-ti (v. ő. gör. *ἄ-τι*, szkr. a-ti, ez utóbbi megvan ezen latin szóban: at-avus).

Az apocopeisták elismerik, hogy ezek azok a példák, melyeket a nyelvészek közönségesen fel szoktak hozni, ebből azonban véleményük szerint nem az következik, hogy ezeken kívül is sok más példa ne volna a particulák között az apocopéra, hanem az, hogy a nyelvészeknek a többről még sejtelmök sincs. — Nekik ugyanis, mint állítják, sikerült a látottakon kívül még számos más megcsontult particulában a kiegészítést föltalálhatni, természetes, hogy az által az apocopéra vonatkozó példák is megszorodtak a latin nyelvben.

Ily nemű szaporodás:

a) a *d* az ilyenekben: prod, sed, red-, antid-, postid-, mely alakok többnyire ma már csak összetételekben fordulnak elé;

b) az *m* az ilyenekben: tum, cum v. quom, num és etiamnum, tam, quam, dum, -dem, ezekben: i-dem, pridem stb., dam, ezekben: qui-dam és quon-dam, enim, in, ex-in és ex-im, confestim stb.

Vegyük fel először a nevezett *d*-n végződő particulákat.

Hogy azonban előadásunk annál világosabb legyen, eladjuk röviden saját véleményünket a kérdéses ügyben.

Az ablativusi képzőnek az indogerman nyelvekben eredeti alakja -at volt; a latin nyelvben azonban a mint ezen képző a névszók tőalakjaival egyesült, lényeges módosuláson ment keresztül. Először is a foghangu tenuis átment mediába, azután pedig tompa, szók végén alig hallható hangzásánál fogva a latinban már korán egészen leesett. — A régi nyelvemlékek tanúságaiból azonban kitűnik, hogy az eredeti -at képző, az *a* tőönhangzóval egyesülve: -ā d, az *o*-val, -ō d, az *u*-val, ū d, az *i*-vel, ī d lett, így:

praīdā d (= praedā), Corp. Inscr. Lat. I, 63, 64;
Gnaivō d (= Gneo, Cneo) Corp. Inscr. Lat. I, 30;
magistratūd (= magistratu) Corp. Inscr. Lat.
I, 196, 12;
marī d (= mari) Corp. Inscr. Lat. I, 195.

A mássalhangzón végződő tők egészen az *i*-tők szerint képezteknek, így:

airid (= *aere*), Corp. Inscr. Lat. I, 61;

conventionid (= *conventione*), C. J. L. I, 169, 23.

Az *e*-tökhöz tartozó szókból, fájdalom, egyetlen egy példa sem maradt ránk. A legrégebb feliratokon (Kr. e. 204—164) csak *fide*, *re* s egyszer *ree* (C. J. L. I, 1011) ablativusi alakok olvashatók. — Ilyen ablativusi alakok a következő particulák is:

antid-, *e* helyett: *ante*,

postid-, *e* helyett: *poste*, *post*, következő szókbán: *antid-ea*, *antid-eo*, *antid-hac*, *postid-ea*;

sed (= nélkül), *e* mellett: *sē*, következő szókbán:

sēd-itio, *sē-cedere*, *sē-ducere*, *sē-vocare* stb.;

sed (= *de*, *hanem*); mind a kettő a személyes névmás harmadik személyének ablativusától (*sēd*, *sē*) származik.

Ilyenek továbbá:

mēd-, *e* helyett: *mē*

tēd-, „ „ *tē*

sēd-, „ „ *sē*

red-, csak összetételekben: *red-ire* *red-hostire*, *red-uvia* stb.;

prod-, csak összetételekben: *prod-esse*, *prod-ir* *prod-igus* stb.

Honnan származik *red*-, azt mi megmondani jelenleg képesek nem vagyunk; ellenben *prod*- elavult ablativusi alak tője a latinban: *pro*, a görögben: *πρό*, a szanszkritban: *pra*:

Ezen tanítás szerint tehát a felhozott particulák mindnyájan ablativusok volnának, mit azonban az apocopeisták a fentebb elszámolt *prod*-, *sed*, *red*-, *antid*- és *postid*-ra nézve határozottan tagadnak s az egész tanítást mint a latin nyelv történetével meg nem egyezőt, a nyelvtudománnyal ellenkezőt, alaptalannak s tarthatatlannak nyilvánítják. — Nem áll szerintök a régi tanítás sem, mely szerint az ilyekben: *prod-eo*, *prod-igo*, *prod-es*, *prod-esse* *red-arguo*, *red-eo* stb., a *d* csak a hiatus elkerülése végett vétetett föl, mivel ezen tanítást a Plautusnál előforduló *red*-

duco, Terentiusnál red-do és a császári korszakból (2. v 3. század Kr. u.) ránk maradt felirat: PROD ILLIVS . . . . . CONDISCIPVLATV —, egészen megsemmisíti. — Az apocopeisták tanítása szerint a látott particulák végén álló *d* egyszerűen a *de* előjáróból jött létre, és pedig mint Ritschl (Opusc. phil. vol. II, 565) mondja, a *dē* előjáró először is *dē*-vé gyengült, a mint ez pl. *in-de* szócskában látható; azután az *e* leesett épen úgy mint *ne* és *ce* ragasztékszókból, az ilyenekben: *hic, illic, istic, nunc, tunc, sic.*

Mivel igazolják ezen állításukat?

1. Schuchardt Hugo fölfedezésével, ki „Vocalismus des Vulgärlateins“ című műve II-ik kötetének 504. lapján a diäresisről szólván, így tanít:

In Ermangelung von Beispielen der Silbendiäresis führe ich ein interessantes der Wortdiäresis an. — Prodest wurde nicht in prodest, sondern nach Analogie von pote est, in prode est aufgelöst (vgl. experge autem factus Guelfern. Actt. App. XVI, 27) un prode als adjektivisches Neutrum aufgelöst. So sagte man nicht bloss prode est, prode fuit, sondern auch prode fit, prode facis u. s. w., bis sich dieses prode zu einem selbstständigen in der Bed. „Nutzen“ entwickelt hatte. Da man aber auch prode sum, prode ero u. s. w. decomponirte, so entstand ein zweites Wort prode, nützlich, tüchtig. — Erre a ránk késő korból fenmaradt kéziratokban látható következő példákat idézi: prode est; prode ero, prode esse, prode erunt, prode fit, fuit prode, prode facitis.

2. Savelsberg J. további fölfedezésével, ki „Rheinisches Museum für Philologie“ című folyóirat XXVI kötetének 1-ső füzetében 119. lapon így tanít:

Diese Darstellung der Sache vermögen wir durch zwei weitere Beispiele (t. i. a Ritschl által felhozott *in-de* és *prode-n* kívül) zu bestätigen, durch das Adverb *quamde* und die Praeposition *rede*. Das erste ist uns aus Versen des Ennius in doppelter Gestalt *quamdē* und *quandē* bei Festus erhalten (p. 261, ed. Müller): *Quamde pro quam usos esse*

antiquos, cum multi veteres testimonio sunt, tum Ennius in primo: „Juppiter ut muro fretus magis quamde manus vi;“ idem in secundo: „quamde tuas omnes legiones ac popularis“ (Vahlen, Ennianae poesis reliquiae p. 8, 22), und kommt noch sonst einigemal vor, z. B. bei Lucrez I, 640. Das andere ist die in red-ivivus enthaltene, aus re und de zusammengesetzte Praeposition rede, welche hier den Schlussvocal e in i verwandelt hat, wie inde und unde in indidem und undique, sonst aber ihren Schlussvocal ganz eingebüsst hat, nicht nur vor Vocalen in red-eo, red-igo u. a., sondern auch vor Consonanten in red-do so wie bei Plautus und Terenz auch in red-duco.

Ezen prode, rede, inde, quamde szócskákban foglalt de végszótag származása s történeti fejlődése az opocopeisták tana szerint következő: Panzerbieter (Progr. von Meiningen 1851) egy a bantiai táblán talált feliratot: dat senate [is] tanginud, következőleg fordítja: de senatus sententia, tehát a dat az oszk nyelvben annyi volna mint a latin de. — Schweizer (Zeitschr. f. vergl. Spr. III, 218) ezen oszk eredetű dat tőalakjával a szanszkrit a dhât-adhas particulát veszi föl a kezdő a elejtésével. Ezen szanszkrit alakkal tökéletesen megegyeznek a rendben következő adverbiumok: aini-dhat = ἄλλοθεν, i-dhat és i-dhât = hic, a vadhât = hu c. A látottoszk dat és zend-dhat képzőalakokból könnyen ki lehet a latin dē részére egy dēd tőalakot magyarázni, mely aztán épen oly viszonyban áll amához, mint a névmási mēd, tēd alakok a szanszkrit mat, tvat-hoz, azaz:

dē, dēd: dat, -dhat

mēd, tēd: mat, tvat.

A szanszkrit a-dhas képző eredeti alakja: a-tas, épen úgy mint a görökben ἐκ-τός, ennek ἐχ-θός; hasonlóan viszonylik a görög ἐν-τός a latin in-tus-hoz, melynek megfelelő attikái alakja ἐν-θον = lat. en-do. — E szerint a szanszkrit -tas = gör. τος = lat. -tus, az ilyenekben: pari-tas = in circuitu, ἐν-τός, ἐκ-τός; caeli-tus, fundi-tus.

Imhol eléadtuk az opocopeisták véleményét, mely mint látjuk, a legvastagabb syncretismussal végződött. — Mi az egész

tanítására csak azt jegyezzük meg, hogy sok tekintetben figyelemre méltó s lehet, hogy egykor részben érvényre emelkedik. Hogy azonban már most ezen Ritschl s követői által hirdetett tant elfogadhassuk, ahhoz mindenekelőtt szükséges:

1. hogy a Ritschl által felhozott *prode*-ne csak a Tischendorf által kiadott igenis késő kori codexekben, melyenek: Palatinus der Evangelien (Kr. u. 4-ik v. 5-ik századból), Claromontanus der Paulinischen Briefe (6-ik századból), Cantabrigensis der Evangelien und der Apostelgeschichte (5. századból), végre a Blanchini-féle Evangelium quadruplex (6. századból) —, hanem szükséges, hogy a régi latinságból vagy legalább a classicus korból fennmaradt nyelvemlékekben és az azon korban élt auctoroknál is előforduljon, mert így csak annyi bizonyos, hogy *prode est* stb. alakok késő kori latin iratokban csakugyan találatnak, s hogy ezen *prode*-ből semleges nemű substantivum is képeztetett (v. ö. Du Cange, Gloss. Paris, V, 469), s hogy végre *prode* az olasz nyelvben is fennmaradt. — Ezen történeti igazságból azonban, úgy hisszük, inkább lehet azt következtetni, hogy ez a *prode*, *produm* az eredeti *pro*, *prod*-ből jött létre, mivel csak ez utóbbi alakok fordulnak elő a régi feliratokon és kéziratokban. Épen azért mí készek vagyunk elfogadni Schuchardt fentebb idézett *prode*-ra vonatkozó magyarázatát, hogy t. i. *prodest*, *prodesse* a később kori népnelvben épen úgy oldatott fel alkatrészeire, mint *expergefactus* a felhozott *experge autem factus* példában.

A későbbi nyelv ezen mindenesetre visszás eljárásának a régi nyelvben is akad analogiája, e mennyiben a régiek épen úgy irták ezeket: *pote est*, *cale facere*, mint a későbbiek *prode est*, *pode esse*, *prode fit*, *prode facitis* stb.-it.

2. Szükséges, hogy Ritschl bemutassa, miszerint egykor *prae* helyett *praed**) is volt, s *per* helyett *perd* használtatott, épen úgy mint *pro* helyett *prod*. — Ámde ez alig valószínű, mert

*) Talán meg is érjük, hogy Ritschl *praed* vagy *praede* alakot is feltalál, mert már (Nene Plautin. Excurs. 96. l.) Plautusnál *praedoptavisse* igé alakot szeretne olvasni.

pl. a Terentiusnál előforduló igében: *prodeambulare*, e mellett: *deambulare* már Donatus magyarázata szerint is pro és de külön praepositíók foglaltatnak, épen úgy mint a következő két praepositíóval képzett igékben: *adimplere*, *adindere*, *coaddere*, *coadiicere*, *coinquinare*, *condeliquescere*, *deconciare*, *repraesentare*, *reprehendere*, *subintelligere* stb.

Egyrészt tehát szükséges, hogy mielőtt a *prode* stb. alakokat elfogadjuk, az általunk épen felhozott ellenvetések megczáfoltassanak, másrészt pedig méltányos, hogy az ő a mi tanításunkra tett kifogásaikat is figyelemre méltassuk. — Az apocopeisták ugyanis azt állítják, hogy ha igaz volna az, miszerint a *d*-n végződő praepositíók nem egyebek mint elavult ablatívusi alakok, épen úgy mint *mēd*, *tēd* névmások, akkor a *d* előtt álló önhangzónak azokban is mindig hosszúnak kellene lenni; miut a fentebb általunk idézett *-ād*, *-ōd*, *id*, *ūd* ablatívusi alakokban. A dolog azonban nem úgy áll, mert pl. ebben: *re*, az önhangzó épen oly rövid mint ebben: *red*, tehát *rēfero*, *rēdigo*, *rēdimō* stb.; épen így rövid ezekben: *antid*, *postid*, *p. o. antīdeo*, *antīdit*, *postīd-ea* —, s ez nem változik akkor sem, ha a *d* hiányzik: *antīcipare*, *postīlena* stb. — Ebben *sēditio* igaz, hogy a *d* előtt álló *e* hosszú; ámde ez magában nem sokat bizonyít, mert költőknél, különösen hexameterben, a *rhythmicus* megnyújtás nem épen ritkaság. Nem többet bizonyít a *se*-ben levő önhangzó hosszúsága sem ezekben: *sēcedo*, *sēduco*, mivel itt pótlónyújtás van épen úgy mint Plautusnál ezekben: *rēduco*, e mellett: *redduco*, *āmoveo*, e helyett: *abmoveo* st. — A *conjunctio sēd*-ben pedig, mely bizonyára azonos a *sed* (= külön, nélkül) praepositíóval, ebben: *sed frude*, *sed fraude* = *sine fraude* (v. ö. Corp. Inscr. I, 198, 64, 200, 29, 42) az önhangzó eredeti rövidséggel bír; épen így *sē*, az ilyenekben: *sēorsum*, *so-cordia* v. *secordia*, *solutum*, ettől: *solvo*, ebből: *se-luo*, *sobrius* e helyett: *sōebrius*, *sudus*, e h. *sēūdus* (Festus szerint: *sudum*, *siccum*, *quasiseudum*).

Egyedül *prod* az, melyben az *o* gyakran hosszú:

prōd-ire, prōd-inunt, prōd-igere, prod-iguae; továbbá prōd-es, prōd-eram, mint szintén pro is ebben: prō-sum. — Ámde ezen körülmény sem birhat a szóban levő önhangzó hosszúságára nézve döntő hatással, mert mint a görög nyelvből kölcsönzött szokból kitűnik (v. ö. prōlogus, prōpola; amaz Plautus és Terentius, emez Luciliusnál fordul elő), az önhangzó eredetileg bizonyára rövid vala s csak később fokonként vergődött hosszúságra. Hogy ez így van, mutatják prōtinam, prōficiscor alakok, melyekben az önhangzó egészen rövid, a következőkben pedig: propagare és propellere kétes, végre az ilyenekben prōtinus, prōficio stb. határozottan hosszú. — E szerint valamint prō úgy prōd szócskában is az önhangzó hosszúsága csak késő eredetű, míg ellenben az oly particulákban, melyek valósággal ablativusi alakok, mindig már eredetileg hosszúak, p. o. extrād, suprād (sen. con. de Bacchan. 16, 29, 21, 25, 29), s ezen hosszúságot a latin nyelvben később is megtartották, mikor már a d-t el is ejtették: extrā, suprā stb. — Figyelemre méltó az is, hogy ezeknek az igazi ablativusi alakoknak a több latin dialectusokban rendesen megfelelő alakok találhatók, és pedig azokban is mindig hosszú önhangzóval, p. o. az oszkban: ehtrād = extra, contrūd = contra; ellenben valamint az oszkban úgy az umber nyelvben is a latin prod-nak pru, vagy a későbbi pro felel meg; ennek gedig: postid az umber nyelvben pusti vagy a későbbi posti felel meg, mely szóból az oszk post alakban már hiányzik a végönhangzó is. Ebből látható, hogy a latin d-n végződő particuláknak megfelelő szócskákban a d-nek semmi nyoma nincs. — Ezek az apocopeisták kifogásai.

(Folytatása következik.)

Szénássy Sándor.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique“ című művéből.

(Folytatás. L. 28 s k., 83 s k. II.)

III. FEJEZET.

A s z e n t t ű z.

A görög vagy római ház körülfogá az oltárt; ezen oltáron folytonosan kevés hamunak és parázsna kelle lennie. ²⁶⁾ Szent kötelessége vala mindenkinek, minden ház urának ezen tüzet éjjel-nappal ápolni. Baj és szerencsétlenség éri a házat, melyben a tűz elaludt. Minden este hintettek hamut a parázsra, hogy az teljesen fel ne emészsze magát. Felkeléskor első gond vala föleleveníteni a tüzet és azt faágakkal ápolni. A tűz nem szűnt meg lángolni az oltáron mindaddig, míg a család minden tagja el nem pusztult. A kihalt tűzhely, a kihalt család, egyértelmű kifejezések valának a régieknél. ²⁷⁾

Világos, hogy az örök tűz ápolásának szokása régi hitre vonatkozott. A szabályok és szertartások, melyek ezen alkalmalomban tekintetbe vétettek, mutatják, hogy ez nem vala jelen-

---

²⁶⁾ A görögöknél sokféle név alatt fordul elő az oltár, minők: βωμόε, ἱεράνα, ἱερά, az utolsó megnevezés később túlsúlyra vergődött, melytől is Vesta istenség vette nevét. A latinoknál ezen oltárnak neve vala „ara“ v. „forus.“

²⁷⁾ Hom. hymn. XXIX; Orph. hymn. LXXXIV; Hesiod oper. 782. Aeschyl. Agam; 1056. Eurip. Herc. fur. 503, 599; Thucyd. I, 136. Aristoph. Plut. 795; Cato de r. rust. 143; Cicero pro domo 40. Tibull. I, 1, 4; Hor. Epod. II, 43; Ovid. A. A. I, 637; Verg. II, 512.

téktelen szokás. Nem vala szabad ezen tüzet mindennemű fával ápolni; a vallás megkülönbözteté a fát, melyet ezen használatra alkalmazni szabad volt. ²⁸⁾ A vallás parancsolá azon kívül, hogy ezen tűznek tisztának kell maradnia örökké; ²⁹⁾ a mi szó szerint azt jelenté, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle bűnös cselekedetnek nem volt szabad történnie annak színe előtt. Az évnek bizonyos napján, és ez Martius elseje volt, a rómaiaknál minden családnak kellett eloltania tüzét, de nyomban egy másikat raknia; ³⁰⁾ de ezen friss tűz megszerzésére léteztek bizonyos szertartások, melyeket lelkiismeretesen kellett megtartani. Óvakodni kellett, nehogy kovaköböl csaljanak acél segedelmével tüzet. Az egyedüli eljárás, mely meg vala engedve, következőből állott: vagy a nap sugarait kellett egy pontra egyesíteni, vagy két fa-darabot meghatározott módon egymáshoz dörzsölni, és így a szikra birtokába jutni. ³¹⁾

Ezen tűz valami isteni dolognak tartatott; imádták és valóságos isteni tisztelettel illették azt. Hoztak számára adományokat, azaz mind azt, miről hitték, hogy kedves lehet előtte, mint isten előtt: virágokat, gyümölcsöt, tömjént, bort és áldozati marhákat. Kérték védelmét, mert hiszik vala, hogy hatalmas. Imákat intéztek hozzá, hogy megnyerhessék tőle az emberi óhajnak ezen örökös tárgyait: egészséget, gazdagságot és boldogságot. Ezen imáknak egyike, mely az orphikai hymnuszok gyűjteményében foglaltatik, így hangzik: „Tégy bennünket mindig virágzókká, mindig boldogokká, oh tűzhely; oh te, ki örökkévaló, szép, mindig fiatal vagy, te, ki táplálsz, te ki gazdag vagy, vedd jó szíveddel adományainkat és add meg nekünk viszont az egészséget és boldogságot, mely oly édes.“ ³²⁾ A veszély ide-

²⁸⁾ Verg. Aen. VII, 71; Festus s. v. Felicis; Plut. Numa 9.

²⁹⁾ Eurip. Herc. fur. 715; Cato de r. rust. 143; Ovid Fast. III, 698.

³⁰⁾ Macrob. Saturn. I, 12.

³¹⁾ Ovid. Fast. III, 143; Festus s. v. Felicis; Julian, Oraison à la louange du soleil.

³²⁾ Orph. hymn. 84. Plaut. Captiv. II. 2. Tibull. I. 9, 74, Ovid A. A. I, 637. Plin. H. N. XVIII, 8.

jében menedéket keresének nála. Miután a görögök Priamus várába rontottak, Hecuba maga után vonzolja az agg királyt a tűzhely közelébe: „Fegyvered nem lesz képes megvédeni téged, szóla hozzá, de ezen oltár meg fog védeni mindnyájunkat.“³³⁾

Példa erre Alcest is, ki halálba rohanván életét férje üdvéért feláldozandó, ezen szavakkal közeledik a tűzhelyhez: „Oh istenség, ezen háznak ura, ez utolsó percben meghajlok előtted és hozzád intézem imámat, mert azon vagyok, hogy leszálljak oda, a hol a halottak léteznek. Örkdjél gyermekeim felett, kiknek nem lesz többé anyjok, adj fiamnak kedves hitvest és leányomnak derék férjet. Ne engedd, hogy meghaljanak idő előtt, mint én, hanem hogy a boldogság ölében hosszú életnek örvendjenek.“³⁴⁾ Szerencsétlenségben az ember a tűzhelynek fordulva szemrehányásokkal illeté azt, míg ellenben a szerencsében köszönetet monda neki. A katona, ki visszatér a csatából, hálát ad neki, hogy megmenté őt a veszélyből. Aeschylus a Trojából visszatérő Agamemont boldognak, dicsőséggel elhalmozottnak állítja elének. S ő nem siet Zeus-nak hálát mondani, nem a templomhoz, hogy ott örömet és elismerését fejezze ki — az oltárhoz siet, mely az ő házában van, hogy előtte hálaimáját végezze.³⁵⁾

A férfiu sohasem távozott el házából anélkül, hogy imával ne fordult volna a tűzhelyhez; visszatértekor pedig, mielőtt nejét viszontlátta és gyermekeit megölelte volna, a tűzhely előtt meghajolnia s azt segítségül hinya kellett.³⁶⁾

A tűzhely tüze e szerint a család gondviselése alatt állott és tisztelete egészen egyszerű vala. Az első szabály az volt, hogy a tűzhelyen folytonosan parázs legyen, mer ha a tűz elaludt, ez azt jelente, hogy az, ki megszűnt lenni, isten. A nap bizonyos perceiben raktak reá száraz füvet és fát, mert az isten tüzes lángban jelentkezett. Hoztak neki áldozatot. Minden áldozásnak legjelentékenyebb része vala pedig, ápolni és éleszteni ezen

³³⁾ Verg. Aen. II, 523; Hor. Ep. I, 5; Ovid. Trist. IV, 8, 22.

³⁴⁾ Eurip. Alcest. 162—168.

³⁵⁾ Aeschyl. Agam. 1015.

³⁶⁾ Cato, de r. rust. II; Eurip. Here. fur. 523.

szent tüzet, ápolni és növeszteni az isten testét. Ez vala oka, hogy mindenekelőtt fát raktak reá, hogy bort, olajat, tömjént hintettek reá, lerakván egyszersmind a kövér áldozati marhák husát. Az isten elfogadja ezen adományokat; megelégedve hatol fel az oltárra s világítja meg sugaraival az imádkozót. Ez vala az imádságnak perce; a szívből fakadó imaének megcsendült az ember ajkain.

Az étkezés vala a legfontosabb vallási cselekmény. Az isten elnökölt nála. Ő vala az, ki a kenyeret megsüté és az ételeket elkészíté; ³⁷⁾ azért is imával tartoztak neki az ebéd kezdete- és végével. Étkezés előtt az oltárra rakták le az ételek zsenge falait (primitiae), ivás előtt pedig bort hintettek az oltárra (libatio). Ez vala az istené. Senki sem kétkedik vala benne, hogy az isten jelen legyen, hogy magához veszi az étkeket és bort; és valóban, nem látták-e, hogy nevenszik a láng, mintha tápláltatott volna a nyujtott étkek által? Így osztozott ember és isten étel s italban; ezen szertartás tehát szent vala, melynek közvetítésével az ember és isten közösségre léptek. ³⁸⁾

Régi hit ez, mely idők folytával kiveszhetett ugyan az emberek elméjéből, de mely maga után hagyá a szokásokat, szertartásokat, formulákat, melyek alól még a hitetlen sem vonhatá ki magát. Horác, Ovid, Petronius tűzhelyeik előtt vacsoráltak, hozák a libatiokat és végzék imáikat. ³⁹⁾

A szent tűznek ezen tisztelete nem kizárólagos sajátja Görögország és Italia népségeinek. Találjuk keleten is. Manunak törvényei azon szerkezetben, melyben reánk szállottak, a már egészen megállapított Brahma vallásnak szabványait mutatják, melyek máris hanyatlásnak indulnak: s még ezekben is akadhatni oly nyomokra, melyek korábbi hitre mutatnak. A Brahmavallás t. i. a második rangba helyezé a tűznek tiszteletét s így nem volt képes azt mellőzni. A brahmannak is van saját tűzhelye, melyet éjjel-nappal fentartani köteleés; minden este és minden reggel éleszti azt fával; mely azonban, mint a görögök-

³⁷⁾ Ovid. Fast. VI, 315.

³⁸⁾ Plutarch, Quaest. rom. 64; Comm. Hesiod. 44; Homer. hymn. 29.

³⁹⁾ Hor. Sat. II, 6, 66; Ovid. Fast. II, 631; Petron, 60.

nél, nem lehet más, mint a vallás által meghatározott fajból való. Valamint a görögök és italok bort áldoznak vala ott, ép úgy önt a hindu erjedésbe ment italt, melyet „sonna“-nak nevez. A lakoma szinte vallási cselekvény s a követendő szertartások lelkiismeretesen le vannak írva Manu törvényeiben. Imákat intéznek a tűzhelyhez mint Görögországban; feláldozzák a lakoma zsengéit, rist, vaját, mézet. Mert mondva vagyon: „A brahmannak nem szabad élveznie az idei aratás risét, mielőtt annak zsengéit nem áldozta a tűzhelynek; mert a szent tűz vágyik ezen fű után, s ha nincsen megtisztelve, felemészti a hanyag brahmannak lételét.“ A hinduk épen úgy képzelék magoknak mint a görögök és rómaiak, hogy az istenek nem csak a tisztelet, hanem az étel s ital után is vágyanak. Az ember kényszerítve érzé magát, hogy azok szomját és éhségét enyhítse, ha haragjukat ki akarja kerülni.

A tűznek ezen istensége a kinduknál gyakran „Agni“ név alatt fordul elő. Rig - V e d a számtalan hymnust foglal magában, mely hozzá van intézve. Az egyikben ez foglaltatik: „Oh Agni! te vagy az élet, te vagy az ember megvédője. Tiszteletünk fejében adj a családtyának, ki hozzád folyamodik, dicsőséget és gazdagságot. Agni! te gondos védelmező és atya vagy: neked köszönjük az életet, mi vagyunk családod.“ Így tehát a tűzhely tüze ép oly hatalmas védő mint a görögöknél. Az ember folyamodik hozzá bő termésért: „Tedd, hogy a föld számunkra mindig bőkezű legyen.“ Kér tőle egészséget: „Hogy soká élvezhessem a napvilágot s hogy elérjem az öregséget, mint a nap lenyugát.“ Sőt még a bölcsesség végett is fordul hozzá: „Oh Agni! te helyes nézetre tereled az embert, ki rosztól tévedett. — Ha hibát követtünk el, ha tőled elpártoltunk, bocsás meg nekünk.“ A tűzhely ezen tüze, ép úgy mint Görögországban, lényegében tiszta volt; szigoruan meg vala tiltva a brahmannak valami tisztátalant beledobni, sőt mellette lábait melengetni. Valamint Görögországban, úgy itt sem közeledhetett hozzája vétkes ember, mielőtt vétkeiből ki nem tisztult.

Azon körülmény, hogy ezen hit a középtenger partjaitól kezdve, egészen Indiáig vala elterjedve, tanuskodik annak régiségéről. Ezen hitet nem kölcsönözték egymástól e népek, hanem

közös volt az, a mennyiben a görögök, hinduk és italok ugyanegy néptörzshöz tartoztak. Ezeknek ősei ősrégi időkben közösen éltek a központi Ázsiában. Ez vala azon hely, hol először fogamzott meg e hit s alapították meg a szertartások. A szent tűz vallásának kelte ősrégi és mesés időszakra vezetendő vissza, melyben sem görögök, sem italok, hanem csakis áriak léteztek. Miután ezen népek elváltak egymástól, magokkal vitték ezen isteni tiszteletet: az egyik a Ganges, a másik a középtenger partjaihoz. Később ezen elvált néptörzsek közül, melyeknek semmiféle összeköttetésök nem volt egymással, az egyik Brahmát imádja vala, mások ismét Zeust, mások Janust; minden csoport képeze magának saját isteneket. De mindannyian mintegy régi köteléket megőrzik vala az eredeti vallást is, melyet származásuk közös bölcsőjében megalapítottak és gyakoroltak.

Ha ezen isteni tiszteletnek minden indo-europai népeknél való létezése nem bizonyítaná eléggé annak őszégségét, más bizonyítékokat fogunk találni a görögök és rómaiak vallási szertartásaiban. Minden áldozatnál, még azoknál is, melyeket Zeus és Athene tiszteletére hoztak, mindig a tűzhely volt az, melyhez első imákat intézték. ⁴⁰⁾ Minden imának, bárminő lett legyen is, a tűzhelyhez intézett imával kellett kezdődnie és végződnie. ⁴¹⁾ Olympiában az első áldozat, melyet az összegyűlt görögök hoztak, a tűzhelyé volt, s csak a második Zeusé? ⁴²⁾ Hasonlag Rómában is az első ima Vestához intéztetett, mely nem volt egyéb, mint a tűzhely ⁴³⁾. Ovid azt állítja ezen istenségről, hogy az emberek vallási intézményeiben a legelső helyet foglalja el. Hasonlót olvasunk a Rig-Veda hymnusaiban: „Minden isten előtt Agnit kell segítségül hívunk, tiszteletteljes nevét ki fogjuk ejteni minden halhatatlan neve előtt. Oh Agni! akárki legyen azon isten, kit áldozatunk által tisztelünk, mindig hozzád van intézve a teljes áldozat“ (holocaustum). Bizonyos tehát, hogy Rómában

---

⁴⁰⁾ Porphyr. de abstin. II p. 106. Plutarch de frigido.

⁴¹⁾ Homer hymn. XXIX. ugy. ott III, 33 v. Plato Cratyl. 18; Hesych. ἀπ ἱερῶν; Diodor. VI, 2; Aristoph. aves 865.

⁴²⁾ Pausan. V, 14.

⁴³⁾ Cicero, de nat. Deor. II, 27; Ovid. Fast. VI, 304.

Ovid és Indiában a brahmanok idejében a tűzhely tüze elsőbbséggel birt a többi istenségek felett, nem mintha Jupiter és Brahma nem nyertek volna nagyobb fontosságot a vallásban, de mert az emberek emlékeztek, hogy a tűzhely tüze sokkal előbb létezett, mint az említett istenek.

A tűz foglalá el az első helyet több századon át az isteni tiszteletben és a legujabb és leghatalmasabb istenek sem valának képesek azt helyéből kimozdítani.

Ezen vallásnak jelképei módosultak az időszakok szerint. A midőn Görögország és Italia népsége szokásba vette az isteneket személyeknek képzelni, minden egyesnek megfelelő nevet és alakot adni, a tűzhelynek ezen régi tisztelete alá volt vetve azon általános törvénynek, melyet az emberi értelem azon korszakban minden vallásra nézve szabott. A szent tűznek oltára személyesített. Ezen személynek neve vala *észta*, Vesta; a név ugyanaz vala a latinban és görögben s nem volt egyéb azon szónál, mely köz- és eredeti nyelven az oltárt fejezte ki. A közönséges eljárás szerint köznévből képeztetett a tulajdonnév. Lépésről lépesre fejlődött a legenda. Asszony alakjában képzeltek maguknak ez istenséget, mert a szó, mely az oltárt jelölte, szintén nőnemű vala. Még egy lépés, és az istenség szobrokban is előállított. Dacára ennek soha sem vala eltörölhető az eredeti hitnek vonása, mely szerint az istenség egyszerűen az oltárnak tüze vala, és maga Ovid vala kényszerítve elismerni, hogy Vesta nem volt egyéb, mint az élő láng. ⁴⁴⁾

Ha most ezen szent tűznek tiszteletét összehasonlíttjuk a halottak tiszteletével, melyből imént szó volt, azt fogjuk észrevenni, hogy ezen kétnemű tisztelet közt a legszorosab összekötetés vehető észre. Jegyezzük meg mindenekelőtt, hogy ezen tűz, mely a tűzhelyen ápolgatott, az emberek akkori gondolkozásmódja szerint, nem az anyagi világ tüze. A mit az ezen korbeli emberek benne látnak, nem tisztán physikai elem, mely világot és meleget áraszt, átváltoztja a testeket, olvasztja az ásványokat és az emberi iparnak hatalmas eszköze. A tűzhelynek ezen tüze egészen más természetű. Ez tiszta láng, mely csak

---

⁴⁴⁾ Ovid. Fast. VI, 291.

bizonyos szertartások mellett támasztható és csak bizonyos nemű fa által éleszthető. Ez szűzies tűz; azért a nembeli egyesülésnek előtte nincsen helye. ⁴⁵⁾ Nem kéri tőle csak a gazdagságot és egészséget, hanem imádkoznak hozzá még a szív tisztasága — a mértékletesség és bölcsesség elnyeréseért is: „Tégy bennünket gazdagokká és virágzókká, így szól az orphicus hymnus; tégy bölcsékké és szűziesekké is.“ A tűzhelynek tüze e szerint az erkölcsi lénynek bizonyos neme. Igaz hogy ég, hogy melegít, hogy a szentelt ételt megsüti; de ugyanazon időben gondolatlaltal és öntudattal is bír; ismeri a kötelességeket és felügyel, hogy teljesíttessenek. Embernek mondható, mert az ember kettős természetével bír: physicaillag fénylik, mozog, él, szerzi a bőséget, készíti az étet, táplálja a testet; szellemileg bír érzelmekkel és szenvedélyekkel, nyújtja az embernek a tisztaságot, ajánlja a jót és szépet, s táplálja a lelket. Mondhatni, hogy fenntartja az emberi életet nyilatkozatainak kettős irányában. A tűz egy és ugyanazon időben forrása a gazdagságnak, egészségnek és az erénynek. Ez valóban az emberi természetnek istene. Később, midőn ezen tisztelet második rangra szállítottott le Brahma és Zeus által, a tűz-helynek tüze annak maradt, a mi az istenségben leginkább megközelíthető az emberre nézve; ő vala az ember közbenjárója az anyagi természet isteneinél; ő vala megbízva az ember imáinak és áldozatainak felvitelével az egekbe, valamint az isteni kegyek lehozatalával. Később, midőn a szent tűz mythosából a nagy Vestát képezzék, Vesta vala a szűz istennő; ő nem jelképezé a világban a termékenységét, sem a hatalmat; ő a rend vala, de nem a szigoru, elvont, mathematicai, a parancsoló, végzetteljes törvény, a kényszer (*ἀνάγκη*), melyet minden percben észlelhetni a természet tüneményei közt. Ő vala az erkölcsi rend. Azért is egyetemes léleknek képzelék azt, mely a világ különféle mozgalmait ép úgy szabályozza, mint az emberi lélek az emberi test egyes szerveit.

Igy tehát az eredeti nemzedék gondolatmenetét áttekint-

---

⁴⁵⁾ Hesiod. Opera 731; Plut. Comm. Hes. frag. 43.

letni. Ezen tiszteletnek fölve kívül esik a physical természetén és fellelhető azon titokszerű világban, mely az ember.

Ezen vizsgálat visszavezet bennünket a halottak tiszteletéhez. Mind a kettő ugyanazon régi időkből való. Oly szoros összeköttetésben állanak egymáshoz, hogy a régiek hite csakis egy vallást képeze belőlök. Tűzhely, Daemon, Heros, Laresok, mind összezavartattak. ⁴⁶⁾ Plautus és Columellából láthatni, hogy a rómaiak köznyelven egyaránt mondák tűzhely vagy házi Lar és Cicerónál olvassuk, hogy nem különböztették meg a tűzhelyt a Penatesektől, sem pedig a Penateseket a Lar istenektől. ⁴⁷⁾ Serviusnál ezt találjuk írva: „A tűzhelyek alatt a régiek a Lar isteneket értették; azért használhatta Vergil egyaránt majd a tűzhelyet Penatesek helyett, majd Penateseket tűzhely helyett“ ⁴⁸⁾ Az Aeneis egyik nevezetes helyén Hector mondja Aeneasnak, hogy átadja neki a trójai Penateseket és a tűzhely tüze az, melyet neki átszolgáltat. Más helyen ismét Aeneas könyörögvén ugyanazon istenekhez, azokat majd Penates — majd Lares — majd Vestának nevezi. ⁴⁹⁾

Láttuk más helyen, hogy azok, kiket a régiek Lares — vagy Herosoknak neveztek, nem valának egyebek, mint a halottak lelkei, kiknek az ember természetfölötti és isteni hatalmat tulajdonított. A szent halottak egyikéhez csatolt emlék folytonosan a tűzhelyhez vala kapcsolva. Imádván az egyiket, nem lehetett megfélekedezni a másikról. Ők egyesítve valának az emberek tiszteletében és azoknak imáiban. — Az utódok, valahányszor a tűzhelyről beszélnek, szeretik említeni elődük nevét: „Hagyjad el ezen helyet,“ szól Orestes nővéréhez, „és menj Pelopsnak régi tűzhelyéhez, hogy meghalljad szavaimat.“ ⁵⁰⁾ Hason-

⁴⁶⁾ Tibull. II, 2; Hor. Od. IV, II; Ovid Trist. III, 13; V, 5. A görögök házi isteneiket vagy herosaikat ἐφέριοι vagy ἐπιτοῦχοι jelzőkkel illették.

⁴⁷⁾ Plaut. Aulul. II, 7, 16. „In foco nostro Lari.“ Colum. XI, I, 19: „Larem focumque familiarem.“ Cicero pro domo 41; pro Quintio 27, 28.

⁴⁸⁾ Serv. in Aen. III, 134.

⁴⁹⁾ Verg. IX, 259; V, 744.

⁵⁰⁾ Euripid. Orest. 1140—1142.

lag Aeneas, beszélvén a tűzhelyről, melyet a tengeren át magával visz, azt Assaracus Larnak nevével jelöli meg, mintha ezen tűzhelyen elődjének lelkét látná. Servius, a nyelvész, ki igen jártas volt a görög és római régiségekben, mondja, hogy igen régi szokás volt a hallottakat a házakban eltemetni és ezután ezt csatolja hozzá: „Ezen szokás következtében a házaknál is megvala az, hogy tisztelik vala a Lareseket és Penateseket ⁶¹⁾ Ezen kifejezés világosan alapítja meg a vonatkozást a halottak és a tűzhely tisztelete közt. Gondolhatni tehát, hogy a házi tűzhely nem vala kezdetben egyéb, mint a halottak tiszteletének jelképe, hogy a tűzhelynek köve alatt az elődök egyike nyugszik vala, hogy a tűz az ő tiszteletére vala gyújtva, és hogy ezen tűz az életet látszék fenntartani benne, vagy a mindig öröködnek lelkét jelképezni.

Ezen hit nem vala mindig egyaránt hatályos a lélekre nézve; idővel gyengült, de nem enyészett el soha. Egykoru levén az ázsiai néptörzs első korszakával, oly gyökeret vert benne, hogy a görög Olymposnak fényes vallása sem vala képes azt kiirtani, és hogy erre a keresztény vallás volt hivatva.

IV. FEJEZET.

A házi vallás.

Ezen régi vallást nem kell olyanak képzelnünk, minő az volt, mely az emberiség előhaladottabb korszakában megállapított. Századok hosszú sora óta az emberi nem valamely vallás tanát csak két feltétel alatt fogadja be: az egyik, hogy az egy isten létét hirdesse; a második, hogy minden emberhez szóljon, s hogy mindenki számára hozzáférhető legyen, a nélkül, hogy visszataszítana rendszeresen más osztályt, más fajú embereket. De az első időszaknak vallása ezen föltételeknek egyikét sem teljesíté. Nem csak hogy nem nyújtotta imádsárá az embereknek az egy istent, de ezen istenek még el sem fogadák mindennemű ember imádsását. Ők nem mutaták magukat az egész emberi nem isteneinek. Ők még Bramához sem hasonlítottak, ki legalább egy nagy népfajnak, sem a pánhelléni Zeushoz, ki

⁶¹⁾ Serv. in. Aen. V. 84; VI, 152. l. Plat. Minos 315 lap.

egy nemzetnek vala istene. Ezen kezdetleges vallásban az istent csakis egy család imádhata. A vallás tisztán házi volt.

Ezen fontos pontot meg kell világítanunk, mert e nélkül lehetetlen felfogni amaz igen szoros vonatkozást, mely ezen régi hit és a görög s római családnak alkotmánya között létezett.

A halottak tisztelete semmiféle tekintetben sem hasonlított azon tisztelethez, melylyel a keresztények a szenteket illetik. Ama tisztelet legelső szabályainak egyike az vala, hogy csakis azon család által vala teljesíthető, melyhez a halott vérrokonságánál fogva tartozott. A temetkezési szertartásokat csakis a legközelebbi rokon végezheté érvényesen. A mi pedig a halotti lakomákat illeti, melyek meghatározott időszakban megújultak, csak a családnak volt joga azoknál jelen lehetni, a miért is minden idegen szigoruan kizárattott⁵²⁾. Azt hiszik vala, hogy a halott [nem fogadja el az adományt, hacsak nem övéi kezéből; nem akar részesülni tiszteletben, hacsak nem jó utódai részéről. Az idegen embernek jelenléte zavará a halottnak nyugalmát. Azért is megtiltá a törvény az idegennek valamely sírhoz közeledni⁵³⁾. Lábbal érinteni, még véletlenségből is, a sírt, istentelen cselekménynek tartatott, melyért a halottat megnyugtadni és magát tisztítani kellett. Azon szó, melylyel a régiek a halottak tiszteletét megjelölték, jelentékteljes; a görögök mondák „παριάζειν“ a rómaiak pedig „parentare.“ Ez annyit jelente, hogy az ima és az adomány csakis mindenki atyjához vala irányozva. A halottak tisztelete egyedül csak az elődöknek vala tisztelete⁵⁴⁾. Lucian, kigunyolván a köznép ebbeli nézetét, ezt világosan megmagyarázza, szólván: „A halott, ki nem hagy hátra fiaikat, nem kapja meg az adományokat és ki vagyton téve az örökkévaló éhségnek“⁵⁵⁾.

Indiában ép úgy mint Görögországban az áldozat csakis

---

⁵²⁾ Cicero de leg. II, 26. Varro L. L. VI, 13. Ferunt epulas ad sepulcrum quibus jus sibi parentare. Gaius, II, 5, 6: Si modo mortui funus ad nos pertineat, Plut. Solon.

⁵³⁾ Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Cicero de leg. II, 26. Plut. Solon, 21. Demosth. in Timocr. Isaeus, I.

⁵⁴⁾ Legalább kezdetben; mert későbbben a polgáratoknak saját helybeli és remzeti herosaik voltak.

⁵⁵⁾ Lucian de luctu.

az utódok által vala hozható a halottnak. A hinduk valamint az athénbeliek törvénye nem bocsátá a halotti lakomához az idegent. Annyira volt szükséges, hogy ezen lakoma az utódok által hozassék és ne mások által, hogy azt hiszik vala, miszerint a halottak nyughelyeiken mindig csak ezen kívánatukat fejezik ki: „Bárcsak születnének egymásután egyenes vonalban fiuk, kik áldoznának nekünk minden következők időben tejben főzött rist, mézet és tiszta vaját“⁵⁶⁾.

Ebből következett, hogy Görögországban ép úgy mint Rómában valamint Indiában a fiuk kötelessége volt az atyjok, valamint minden elődjük lelkének libatiokat és áldozatokat hozni. Ezen kötelezettségnek eleget nem tenni, a legsúlyosabb istentelenség vala. Ezen elhanyagolás nem vala kevesebb a valódi apagyilkosságnál, mely annyiszor szoroztatott a hány ós vala a családban.

Ha ellenben az áldozatok mindig az illető szertartások mellett vitettek véghez, akkor az elődből, feltéve, hogy az élelmiszerek is meghatározott napokon vitettek a sírra, őristen lőn; ellensége levén mind azoknak, kik tőle nem származtak, visszaüzvén azokat sirjaiktól, betegséggel sujtván őket, ha oda közelednének; övéi irányában jó és gondos vala.

A szolgálatkészségnek folytonos viszonyossága uralkodott minden család élői és halottai közt. Az előd utódaitól a halotti lakomák egész sorát nyeré, azon egyedüli élvezetet, melyben más világon részesülhetett. Az utód ellenben az előd részéről annak segítségével és erejében részesült, melyre szüksége volt a világon. Az élő nem lehetett halott, a halott pedig élő nélkül. Ez által hatalmas kötelék fejlődött ugyanazon család minden nemzedéke közt és képeze testet, mely örökké elválaszthatatlan marada.

Minden családnak vala sírboltja, melyben halottai letétettek, egyik a másik mellé, mindig együvé. Ezen sírbolt rendszerint a ház szomszédságában vala, nem messze a kaputól, „azért, mint egy régi mondja, hogy a fiuk, bemenvén vagy kijövéen hajlékukból, minden ízben találkozhassanak atyáikkal és minden ízben in-

⁵⁶⁾ Manu törv. III, 138; III, 274.

tézhessék hozzájuk imáikat.“⁵⁷⁾ Így tehát övci körében maradt; láthatatlanul ugyan, de mindig jelen, folytonosan egyik részét kepezé a családnak, és annak atyja vala. Ő a halhatatlan, boldog, isteni érdeklődött az iránt, a mit a földön hagyott; ő ismeré azok szükségleteit, ő támasza vala gyengeségeiknek. Amaz pedig, ki él, dolgozik vala, ki a régiek kifejezése szerint nem hagyott fel még a léttel, vezetőkkel és támaszszal birt s ezek valának az ő elődei. Valóban nehéz napjainkban felfogni, hogy imádhatta az ember atyját vagy elődjét. Emberből istent képezni, ellenkezik a hittel⁵⁸⁾. De gondoljuk meg, hogy a régieknek nem vala fogalmuk a teremtésről; azért is a nemzés titka az vala reájok nézve, mi talán mi reánk nézve a teremtésé. A nemzöt isteni lénynek tartották, azért is imádják vala az elődöt. Ezen érzemény természetes és hatalmas volt, mert ez kezdetben majdnem minden emberi társaság vallásának alapjakint tűnik fel. Ezt találjuk a chinaiaknál ép úgy mint a régi getek- és scytháknál, Afrika népeinél szintugy mint az uj világ népeinél.

A szent tűz, mely oly szorosán vala összekapcsolva a halottak tiszteletével, azon lényeges jelleggel birt, hogy minden egyes családnak kizárólagos tulajdona volt. Az elődöket jelképezé az⁵⁹⁾; a családnak gondviselése vala „semmi közössége sem vala a szomszéd család tűzével, mely egy másik gondviselést képviselt.“ Minden tűzhely védelmezé hozzá tartozóit és visszaűzé az idegent.

Ezen egész vallás a ház kerítésén belül létezett. Az isteni szolgálat nem vala nyilvános. Minden szertartás titokban tartott. Csakis a család körében levén helye, el vala zárva az idegen előtt.⁶⁰⁾ A tűzhely sohasem volt sem a házon kívül, sem közel a külkapuhoz helyezve, a honnan könnyen látható lett volna. A görögök mindig kerítésbe helyezék el azt,

⁵⁷⁾ Euripid. Helena 1163—1168.

⁵⁸⁾ Most ugyan nem egészen, mióta a pápa isteni attributummal a családhatatlansággal felruháztatott.

⁵⁹⁾ Ἐστία πατρῴα focus patrius. Hasonlag fordul elő a Védákban Agni gyakran mint házi Isten.

⁶⁰⁾ Isaeus VIII, 17, 18.

mely az idegenek megérintése sőt látása ellen is óvá. ⁶¹⁾ A rómaiak házuk belsejébe rejték el azt. Mind ezen isteneket, a tűzhelyet, Lares-Maneseket elrejtett vagyis belső isteneknek nevezték. ⁶²⁾ Ezen vallás minden cselekményéhez szükség volt rejtékhelyre, titokra ⁶³⁾; ha valamely szertartást idegen látott, az megvala zavarva, bemocskolva egyetlen tekintete által.

Ezen házi vallásnak nem vala sem egyöntetű szabálya sem pedig közös szertartása. Minden család független vala e tekintetben a másiktól. Semmi külhatalomnak sem vala joga ezen isteni szolgálatot vagy hitet szabályozni. Nem létezett más pap, mint a házi atya; mint pap nem ismert más papi kormányzatot, hierarchiát. A római főpap vagy a athénbeli archon szerezhete ugyan magának bizonyosságot a fölött, hogy a család- atya teljesít-e minden vallási szertartást, de nem volt joga még a legcsekélyebb módosítást is ajánlani. *Suo quisque ritu sacrificia faciat*, ez vala az általános szabály. ⁶⁴⁾ Minden családnak valának saját szertartásai, saját ünnepei, saját ima-formulái és himnuszai. ⁶⁵⁾ Az atya levén vallásának egyedüli magyarázója és főpapja, egyedül volt felruházva a tanítás hatalmával és nem taníthatott mást mint fiát. A szertartások, az imának kifejezései az énekek, melyek ezen vallás lényeges részét tevék, atyai örököt, szent birtokot képezének, melyet a család senkivel meg nem osztott s melyet az idegennel közölni nem vala szabad. Így vala ez Indiában is. „Hatalmas vagyok ellenségeim irányában, így szól a brahman, az énekek erejénél fogva, melyeket átvettem családomtól és melyeket atyám reám átruházott.” ⁶⁶⁾

Így tehát a vallás nem székel vala a templomokban, hanem a házakban; mindenkinek valának saját istenei; minden isten csakis egy család fölött örökődik vala és csak egy háznak vala istene. Nem lehet egyszerűen feltenni, hogy az ilyen vallást valaki hatalmas képzelődésénél fogva kinyilatkoztatta volna az

⁶¹⁾ Ezen kerítés *ἱερός*-nak nevezetett.

⁶²⁾ *Œtot pūyot dii Penates.*

⁶³⁾ Cicero, *De aris. resp.* 17.

⁶⁴⁾ Varro, *L. L.* VII, 88.

⁶⁵⁾ Hesiod. *opera* 753. Macrobian. *Sat.* I. 10. Cic. *d. leg.* II. 11.

⁶⁶⁾ *Rig-Veda* Langlois ford. I. 113 l. Mann törv. VIII, 3; IX. 7.

embereknek, vagy hogy erre az embereket a papok bizonyos osztálya oktatta volna. Az önmagától született az emberi lélekben; bölcsője vala a család: minden család költé saját isteneit.

Az ilyen vallás csakis nemzedékről nemzedékre szállhatott. Az atya adván fiának az életet, átadá neki egyszersmind a jogot, mely szerint a tüzet fentarhatta, e temetési lakomát hozhatta és az iwa-formulákat elmondhatta. A nemzedék titkoszerű kapcsot alapíta meg a gyermek, ki az életre született, és a családnak istenei között. Ezen istennek képezék az ő családját, *Θεοί ἑγγυσις*; ezek valának az ő vére, *Θεοί σὺναιμοί* ⁶⁷⁾). A gyermek születvén, magával hozá a jogot azokat imádni és nekik áldozatokat hozni; a mint ismét, későbbben, ha majd ő is a bekövetkezett halál által istenítettet, biztosan számíthatott, hogy a család istenei közé fog soroztatni.

Megjegyzendő azon sajátszerűség, hogy a házi vallás csakis fiágról fiágra szállott. Ez kétségkívül azon fogalomból keletkezett, melyet magoknak az emberek a nemzéről képeztek ⁶⁸⁾). Az ősidőknek hite, a mint azt a Vedákban és bizonyos árnyalatokban a görög és római népeknél találjuk, az vala, hogy a nemzési tehetség csak az atyában rejlik. Ezen régi meggyőződésből következett, hogy a házi isten-szolgálat mindig fiuról-fiura szállott, hogy a nő abban csakis atyjának vagy férjének közvetítése által részesült és végre, hogy a nő halála után nem részesült oly módon mint a férfi a tiszteletben és a halotti lakomában. Ennek még más igen fontos következménye vala, miről majd későbbben szó leszen.

MÁSODIK KÖNYV.

A család.

I. FEJEZET.

A vallás vala a régi családnak eredeti alapító elve. Ha gondolatainkban ezen régi nemzedék körébe helyezük magun-

⁶⁷⁾ Sophoc. Antig. 199 és 659. Összeh. *καρπῶτες θεοί* Arist. Darász 888. Aeschyl. Pers. 404. Soph. Elek. 511; *θεοὶ γυναικῶν*, Plato törv. V. 729 Di generis Ovid. Fast. II.

⁶⁸⁾ A Vedák nevezik a tüzet a fi-utódok okának. I. Mitakehara ford. Oriante által 189. I.

kat, találni fogunk minden házban egy oltárt és ezen oltár körül összegyülekezett családot. Minden reggel és minden este találjuk a családot az oltár körül, hogy hozzá intézze első és utolsó fohászait. A nap folytán még egyszer jelenik meg az oltár előtt az étkezés végett, hogy ima és libatio után vele azt megossza. Minden vallásos cselekményeinél éneklél közösen azon énekeket, melyeket atyái neki hagyományoztak.

A házon kívül, igen közel, a szomszéd mezőn, van egy sírbolt. Ez ezen családnak második székhelye. Itt nyugosznak közösen több nemzedéknek ősei; a halál nem választá el őket ⁶⁹⁾.

Bizonyos napokon, melyeket minden ház saját házi válásánál fogva meghatározott, összejönnek az élők elődeiknél. Ide hozzák a lakomát a halott számára, öntik a tejet és bort, rakják le a kalácsokat és gyümölcsöt, égetik el számára a levágott áldozati barmok husát. Ezen adományok fejében követelik amazoknak védelmét; isteneiknek nevezik őket és kéri, hogy szántóföldeiket termékenyekké, a házat bőségesse, a sziveket erényesekké tegyék.

A régi családnak alapelve (principium) nem egyedül a nemzés (generatio). Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a nővér nem az a családban, mi a fivér, másrészt, hogy az atyai hatalom alól

---

⁶⁹⁾ A családi sírboltok használata tagadhatatlan a régiéknél; csak akkor enyészett el, midőn a halottak tiszteletére vonatkozó hit eltűnt. A kifejezések: *τάφος πατρῶς, τάφος τῶν προγόνων* szakadatlanul fordúlnak elő a görögöknél valamint a latinoknál: *tumulus patrius* v. *avitus, sepulcrum gentis*. L. Demosth. in Eubul. 28. in Macart. 79. Lycurg. in Leocr. 25. Cicero de off. I, 17, de leg. II. 22: *mortuum extra gentem inferri fas negant*. Ovid. Trist. IV, 3, 45. Vellej. II, 119. Sueton, Nero 50. Tiber. 1. Digesta, XI, 5; XVIII, 1, 6. Ezen hitet megerősíti a következő adoma: Midőn a lacedaemonbeliek azon valának, hogy megütközzenek a messeneiekkel, karjaikra saját szerű bélyegeket illesztettek, melyeken nevük és atyjuk neve vala olvasható, azon célból, hogy a halál esetére testeiket felismerni és atyai sírboltjaikba elhelyezni lehessen. Justin, III, 5. l. Aeschil. Sept. 889 (914), *τάφον πατρῶν λαχά*. A görög szónokok gyakran erősítik meg ezen szokást; midőn Lysias, Isaeus, Demosthenes azt akarják bizonyítani, hogy ilyen és ilyen férfiú tartozik e vagy ama családhoz és hogy örökösödési joggal bír, soha sem mulasztják el megmondani, hogy ezen férfinak atyja e vagy ama család sírboltjában vagyon eltemetve.

megszabadult fiu (emancipare) vagy a férjhez ment leány megszünik teljesen a család részese lenni. De a természetes hajlam, a szeretet sem alapelve a régi családnak. Mert a görög és római jog semmi tekintetbe sem veszi ezen érzelmet. Létezik ugyan az emberi szív mélyében, de nincsen helye a jogban. Az atya szeretheti leányát, de nem adományozhatja neki birtokát. Az örökösödési törvények az az, a törvények közül azok, melyek leginkább mutatják, mit képzeltek magoknak az emberek a családról, a legkirívóbb ellenmondásban állanak mind a születési renddel, mind pedig a természetes hajlammal.

A római jognak történései, helyesen vevén észre, hogy sem a születés sem pedig a természetes hajlam nem képezé a római családnak alapját, azt hiszik vala, hogy ezen alapot az atya vagy férj hatalmában kell keresni. Ezen hatalmat tehát az imént említett kezdetleges intézmény bizonyos nemének tekintették. De nem magyarázzák meg, hogy miképen képződött, legalább hogy ez nem az erőnek felsősége, melyet a férj neje, az atya fia fölött gyakorolt. De nagy tévedés, az erőt tekinteni a jog forrásának. Más alkalommal látni fogjuk, hogy az atya vagy férj tekintélye, a helyett, hogy első ok lett volna inkább csak következmény vala; származását csak a vallásnak köszöni és általa lön megalapítva. Ez tehát nem az alapelv, melyből a család kiindult.

Az, a mi régi családnak tagjait egyesíté, valamivel hatalmasabb dolog mint a születés, érzelem, physical erő. Ez a tűz helynek és az ő soknak vallása. Ez eszközé, hogy a család ezen és a más világon egy testet képezze. A régi család inkább vallásos mint természetszerű egyesület. Így fogjuk látni, hogy a nő csak annyiban jön tekintetbe, mennyiben a szent házassági szertartás őt az isteni tiszteletbe beavatta; hogy a fiu nem vétetik többé számba, mihelyt lemondott azon isteni szolgálatról, hol az atyai hatalom alól megszabadult; hogy a fiunak fogadott valóságos fiuvá lesz, mert jöllehet nem fűzi őt a családhoz a vér, mégis valami hatalmasabb tényezővel bir az isteni szolgálat közösségében; hogy az örökös, ki ezen család isteni szolgálatát elfogadni vonakodik, ki van zárva az örökösödésből; végre, hogy az atyafiság és az örökösödési jog nem a szü-

letés, hanem azon jog szerint vannak szabályozva, mely szerint valaki részt vehet a vallás által megalapított cultusban. A vallás ugyan nem teremte a családot, hanem bizonyosan a vallás az, mely amannak adá szabályait, miből következett, hogy a régi családnak egészen más szervezete volt, mint lett volna, ha csakis a természetes érzelmek képezték volna annak alapját.

A régi görög nyelvnek volt egy szava, mely igen jellemző a család megjelölésre, és ez vala: *ἐπίσπιον*, mi szó szerint azt jelenti: a ki az oltár közelében van.

II. FEJEZET.

A házasság.

Az első intézmény, melyet a házi vallás létrehozott, valószínűleg a házasság volt.

A tűzhely és az elődöknek ezen vallása, mely fiuról fiura szállott, nem volt kizárólag, a mint futólag érintve volt, a férfiaknak tulajdona; az asszony is vett részt a cultusban, s pedig mint leány jelen volt atyja, mint nő férje vallási szertartásainál.

Ebben rejlik a régiéknél a házassági egyesülésnek lényeges jellege. Két család lakik tözsomszédságban, de isteneik különbözök. Az egyik családnál a fiatal leány részt vesz gyermekségétől fogva atyja vallásában; fohászkodik az ő tűzhelyéhez, minden nap áldoz neki, ékesíti virágokkal és koszorúkkal ünnep napján, kéri védelmét és hálát mond jótéteményeire. Ezen atyai tűzhely az ő istene.

Azon esetben, ha a szomszéd családnak fia nőül kéri őt, a leányra nézve másról van szó, mintsem arról, hogy csak házat cseréljen. Ő az atyai tűzhelyet készül elhagyni, hogy azonnal imádjja férje tűzhelyét. Vallását kell változtatnia, más szertartásokat véghezvinnie és más imákat rebesgetnie. Azon van, hogy gyermekségének isteneit elhagyja és magát egy más istennek, kit nem ismer, oltalma alá helyezze. Hűtlen lesz az egyik istenhez, hogy imádhassa a másikat. Mert ezen vallásban ama megmásíthatatlan elv uralkodik, mely szerint egy és ugyanazon személy nem imádkozhatik két tűzhelyhez sem pedig kétféle elődhez. „Házasságra lépven, úgy szól egy régi író, az asszonynak

nincsen többé közössége atyáinak házi vallásában; ő férje tűzhelyének áldoz.“⁷⁰⁾

A házasság e szerint komoly cselekvény a leányra, de nem kevésbé az férjére nézve. Mert ezen vallás kívánja, hogy az, ki a tűzhelynél áldozni akar, annak közelében született legyen. Azonkívül a férj szándékában van idegent behozni tűzhelyéhez; vele akarja teljesíteni cultusának titokszerű szertartásait; ő fogja neki kinyilatkoztatni a szertartásokat és imaformulákat, melyek családjának hagyományai: Ő előtte semmi sem becselebb ezen örökségeknél; ezen istenek, ezen szertartások, énekek, melyeket atyjától átvett, ez az, a mi őt megvédi életében, ez az, a mi neki gazdagságot, boldogságot és erényt ígér. És mégis a helyett, hogy megőrizné ezen hatalmas védelmezőjét, a mint a vad megőrzé bűvszerét vagn amulettjét, bálványát, ő azon van, hogy oda bocsásson egy nőt, vele mind azt megosztandó.

Ha így behatolunk a régiek e gondolkozásmódjába, látjuk mily nagy fontosságu volt nálók a házassági egyesülés és menynyire vala szükséges a vallási közbenjárás. Nem kellett-e a fiatal leánynak valamely szent szertartás által beavatatnia azon cultusba, melyet nemsokára követendő vala? Hogy papnöje lehesen azon tűzhelynek, melyhez a születés nem csatolá őt, nem volt-e szüksége valami avattatásra vagy gyermekül fogadtatásra (adeptio)?

A házasság szent szertartás vala, melynek feladata volt ezen nagy tényezőket létrehozni. Szokása a görög és római íróknak a házasság fogalma kifejezésére oly szókat használni, melyek vallási cselekményt jelölnek.⁷¹⁾ Pollux, ki az Antoninok idejében él vala, de ki nagyon jártas volt a régi szokásokban s a régi nyelvben, mondja, hogy a régi időkben, a helyett hogy megjelölték volna a házasságot sajátlagos nevével (*γάμος*), azt egyszerűen *τέλος*-nak mondák, mely szó szent szertartást jelent.⁷²⁾

Igy tehát a vallás, mely a házasságot létrehozá, nem vala sem Jupiteré, sem Junoé, sem pedig más olympusi isteneké. A

⁷⁰⁾ Steph. Bysant: *πάρρα*.

⁷¹⁾ *Θείων γάμων*, *sacrum nuptiale*.

⁷²⁾ Pollux, II, 3, 38.

szertartás nem ment végbe valamely templomban; helye a házban volt, és a házi isten volt az, ki itt elnökösködék. Az igaz, hogy azon időben, midőn a menybeli istenek vallása túlsúlyra vergődött, nem vonhatták ki magukat az alól, hogy ezekhez is ne forduljanak házassági imáikban; sőt azon szokás is divatba jött, hogy mindenek előtt templomba is vonuljanak, ott áldozatokat hozandók, melyeket a házasság előzőinek neveztek.⁷³⁾ De a szertartásoknak fő és lényeges része kellett, hogy a házi tűzhely előtt végződjék.

A görögöknél a házassági szertartás három cselekményből áll vala. Az első az atyának tűzhelye előtt ment végbe: *ἐγγύησις*; a második az egyiktől a másikhoz való menetből állott: *πομπή*;⁷⁴⁾ a harmadik férjének tűzhelye előtt történt: *τέλος*.

1. Az atyai házban, a kérő jelenlétében, az atya, körülvéve rendszeren családjától hoz áldozatot. Az áldozat végeztével kijelenti a szentséges formulák kiejtése mellett, hogy oda adja leányát a fiatal embernek. Ezen kinyilatkoztatás nélkülözhetetlen a házasságnál. Mert a fiatal leány nem mehetne el azonnal, hogy imádja férjének tűzhelyét, ha az atya nem oldaná őt fel egyelőre az atyai tűzhelytől. Hogy új vallásába léphessen, feloldva kell lennie minden kötelektől, mely őt előbbi vallásához fűzi.

2. A fiatal leány átvitetik férje házába. Gyakran férje maga az, ki őt elkíséri. Némely városban egy olyan férfiú van megbizva a fiatal leány elvezetésével, a ki a görögöknél papi jelleggel vala felruházva és a kit hírnöknek hívnak vala. A fiatal leány rendszeren szekeren helyeztetett el; arca fátyollal vala bevonva, feje pedig koronával ékesítve. A horona, a mint ezt többször láthatni lesz alkalmunk, a cultusnak minden szertartásainál vala szokásban. Ruhája fehér. A fehér szín vala a ruházatnak fő kelléke minden vallási cselekménynél. Elöl menének égő fáklyával. Ez vala a menyegzői fáklya. Az egész menet alatt

⁷³⁾ *Προτέλεια, προγάμεια* Pollux. III, 38.

⁷⁴⁾ Hom. II. XVIII 391. Hesiod. Scutum, V, 275. Herod. VI, 129, 130. Plut, Thes. 10. Lycurg többsz. Solon, 20. Arist. 20. Quaest gr. 27. Demost. in Stephanum II. Isaeus, III, 39. Eurip. Helena 722—725. Harpocration v. *Γαμήλια*. Pollux, III, c. 3. Quint. Curt. VIII, 16.

énekelték körüle egy vallásos éneket, melynek záradékát (refrain) ὦ ὑμῆρ, ὦ ὑμῆραι, képezte. Ezen éneket hymenaeos-nak nevezték és ezen szent éneknek fontossága oly nagy vala, hogy nevével az egész szertartást megjelölték.

A fiatal leány nem lép be magától új lakhelyébe. Megkivántatott, hogy férje őt elragadja, hogy tetsessen rablást, hogy a leány elsikoltsa magát s hogy a nők tetsessék magokat, mintha őt megvédeni akarnák. Mire való ezen eljárás? Ez talán jelképe a leány szemérmességének. Ez kevésbé valószínű; inkább arra mutat, hogy a nő, ki áldozandó lesz az új tűzhelynél, tudja, hogy ő neki ehhez önmagától nincsen semmi joga, hogy ő nem közeledik ide saját akaratából és hogy megkivántatik, miszerint ezen helynek és ezen istennek ura őt bevezesse az erőszaknak valamely cselekménye által. Akármiképen áll a dolog, ezen tettetés viaskodás után, a férj karjaiba veszi a nőt, áthatól az ajtón, gondja levén, hogy lábai ne érintsék a küszöböt.

Ez mind csak előzője a nagy szertartásnak; a fő cselekmény a házban megyen végbe.

3) Közelednek a tűzhelyhez; a nő a házi istenség elébe hozatik. Meghintetik tisztító vízzel és megérinti a szent tüzet. Az imák elmondanak, melyek bevégeztével a házaspár kalácsot és kenyeret oszt meg.

Ezen rövid lakomának neme, mely libatioval és imával kezdődik és végződik, az ételeknek ezen megosztása a tűzhelylyel szemközt, a házaspárt vallásos és a házi istenekkel való közösségbe hozza.

A római házasság, mely sok tekintetben megegyezik vala a görög házassággal, magában foglal vala, mint amaz, három cselekményt; minők: a traditio, deductio in domum, confarreatio ⁷⁵⁾.

---

⁷⁵⁾ Varro L. L. V, 61 Diony. Hal. II. 25, 26. Ovid. Fast. II, 588. Plut. quaest. rom. 1 és 29; Romul 15; Plin. H. N. XVIII, 3. Tacit. Ann. IV, 16; XI. 27; Juvenal. Sat. X, 318—336. Gajus Inst. I, 112. Ulpian. IX. Digesta XXIII, 2, 1 Festus v. Rapi. Macrob. Sat. I, 15. Serv. ad. Aen. IV. 168. L. az etruszok szokásait: Varro De rust. II. 4. Nem különben a hinduk szokását: Manu törv. III. 27—30, 172; V. 152; VIII, 227; IX, 194. Mitakchhara, Orienne ford. 166, 167, 236 lap.

1) A fiatal leány alhagyja az atyai házat. A mint nincsen lekötve az atyai tűzhelyhez saját jogánál fogva, hanem csakis a családatyának közbenjárása következtében, úgy csakis az atyának tekintélye az, mely képes őt ettől feloldani. A traditio e sze-int elkerülhetetlen formalitás.

2) A fiatal leányt kísérik férje házához. Be van fátyolozva mint Görögországban, koronát hord és a menyegzői fáklya előzi a menetet. Énekelnek körülötte egy régi szent éneket. Ezen éneknek szavai változtak ugyan az idők folytával, alkalmazkodván a módosult hit szabványaihoz és a nyelv követelményeihez, de azért a szentesített záradék memaradt folytonosan a nélkül, hogy az megmásított volna, s ez vala a szó: *Talassie*, oly szó, melyet a rómaiak Horác idejében ép oly kevésbé értettek, mint a görögök a *ὕμεισις* szót.

A kíséret megállapodik a férjnek háza előtt. Ott nyujtának a leánynak tüzet és vizet. A tűz jelképe a házi istenségnek, a víz pedig a tisztító víz, melyet a család minden vallási szertartásnál használ. Hogy a leány bevonulhasson férje házába, kellett, hogy itt is, mint Görögországban, rablást szinleljenek. Férje megragadá őt karjaiba és a küszöbön átvivé, a nélkül, hogy azt érintené.

3) A nőt a tűzhely elé kísérik, oda, a hol a Penatesek székelnek, vagy a hol a házi istenek valamint az elődök képei özsze vannak csoportosítva a szent tűz körül. A házaspár, mint Görögországban, áldozatot hoz, önti a libatiot, imákat mond és közösen eszik a panis farreusból.

Ezen imák mellett a házi istenségek jelenlétében és sze-meik előtt megemésztett kalács eszközlé a szent frigyet férj és nő között. Ezentul ugyanazon cultusban vannak egyesítve. A nőnek ugyanazon istenei, ugyanazon szertartásai, imái s ünnepei vannak mint férjének. Innen származott a házasságnak ama régi meghatározása, melyet a törvénytudók számunkra feuttartottak, s mely így hangzik: *Nuptiae sunt divini juris et humani communicatio. És a másik: Uxor socii humanae rei atque divinae* ⁷⁶⁾.

⁷⁶⁾ Digest. XXIII, tit. 2. Codex IX, 32, 4. Dionys Hal. II 25: Κοινωνός χρημάτων καὶ ἱερῶν. Steph. Byzant. πᾶτρα.

Az így férjhez ment nő kötelmeihez tartozik még a halottnak kultusa is; de ezek nem többé saját elődei, kiknek a halotti lakomát hozza, mert ezekhez nincsen többé joga. A házasság elváltatá őt teljesen atyjának családjától, ő megszakított minden vallási viszonyt, melyben hozzá állott. — Ezentúl csakis férje elődeinek hoz áldozatot, azok családjához tartozik; ők lőnek az ő elődei. A házasság nyomán ujonan születik. Ezentúl férjének leánya ‚*filiae loco*‘ a mint ezt a törvénytudók mondják. Senki sem tartozhatik sem két családhoz sem pedig két házi valláshoz; a nő egészen megy át férje családjába és vallásába. Fontos körülmény következményeiben: az örökösödésre nézve!

A szent házasságnak intézménye oly régi az indoeuropai néptörzseknél, mint a házi vallás, mert az egyik nem képzelhető a másik nélkül. Ezen vallás megmutatta az embernek, hogy a házassági frigy egészen más, mint a nemi viszony vagy mulékony érzelem, a mennyiben a házaspárt ugyanazon cultus és ugyanazon hit kötelékei által egyesíté. A házasságnak szertartása másrészt oly ünnepélyes vala és oly fontos következményeket vont maga után, hogy nem lehetünk meglepetve, ha ezen emberek azt hiszik vala, hogy nem szabad, de nem is lehet egy házba többet egy nőnél bevezetni. Ilyen vallás nem engedheté meg a soknejűséget (polygamia).

Felfogható, hogy az ilyen egyesülés feloldhatatlan, és hogy az elválás (divortium) majdnem lehetetlenné vált. A római jog megengedé ugyan a házasság felbontását *coemptio* vagy *usus* által. De a vallásos házasságnak feloldása igen nehéz vala. Erre nézve egészen új szent szertartás kívántatott meg; mert csak a vallás vala képes azt felbontani, a mit a vallás egyesített. A *confarreatio* eredményét csak a *diffarreatio* semmisítheté meg. A házaspár, mely el akart válni, megjelent utoljára a közös tűzhely előtt; egy pap és a tanuk valának jelen. Oda nyújták a házaspárnak, mint a menyegző napján, a *panis farreust*.⁷⁷⁾ De, kétségkívül, a helyett, hogy azt

⁷⁷⁾ Festus v. *Diffarreatio*; Pollux III. c. 3: ἀποπομπή. Egy feliraton olvasható: *Sacerdos confarreationum et diffareationum*. Orelli Nr. 2648.

megosztották volna, elutasíták azt magoktól. Azonkívül, imák helyett, kiejtettek valami idegenszerű, szigorú, gyűlöletes és rettentő jellegű formulákat,⁷⁸⁾ az átoknak bizonyos nemét, melylyel a nő lemondott férje cultusa- és isteneiről. Ezen perctől fogva a vallási kötelek meg valának szakítva. A vallásnak (cultusnak) közössége megszűnén, megszűnt teljes joggal a többi közösség, és a házasság fel vala bontva.

Bartala.

---

⁷⁸⁾ φρικώδη, ἀλλόκοτα, σκυθρώπα. Plut. Quæst. rom. 50.

Az Odyssea I. és II. énekének szerkezete.

Az Odyssea első éneke elvezet az istenek gyülekezetébe, hol Athene megragadja a kedvező alkalmat, hogy az Olymp lakóinak figyelmét felhívja védecére, Odysseusra. Az istenek atyját sikerülvén megnyernie, azt tanácsolja, hogy Hermest, az istenek követét küldje Ogygia szigetére Kalypsohoz azon parancsral, hogy a sok hányatást szenvedett Odysseust bocsássa vissza hazájába. Magam ugymond Athéne, Ithakába rándulok, és (I. ének 88—95 vers):

— — — — — fiát még
Jobban feltüzelem s vérmet tódítok eszéhez,
Hogy gyűlésbe híván a fűrtös Achivokat össze,
Adna ki a hőslő uraságokon, a kik örökké
Koncolják juhait s ölik a szarvas tulokökröt:
Én elküldendem Spártába s Pylosba hazulról;
Kérdezkedni az atyja felől, ha nyomába jöhetne,
S hogy jó híre legyen mindenhol az emberi nemnél.“*)

Ezek után csakugyan Ithakában találjuk őt, a mint a taphosi király Mentés alakjában meglátogatja Telemachot; tette serkenti és a válás alkalmával a következő tanácsot adja neki (I, 269—302):

— — — — — téged serkentelek ám lásd,
Hogy küszöbölhetnéd ki eme fajt udvarotokból.
Hát hallgasd szavamat s ajakimnak vedd be tanácsát.
Reggel hirdettesd a fűrtös Achivokat össze,
S adj rajtok ki, hivatkozván az olympi karokra,

*) Az idézetek Szabó István fordítása szerint közöltetnek.

Hogy magok a hőslők dolgokra oszoljanak ; édes Szülőd, ellenben, ha ugyancsak férjhez ohajtoz, Térjen nemzeti atyjának palotáiba vissza. Ugy tervezzenek aztán új nász, annyi kelengyét Készítvén, mennyit bármely hajadonnal ajánlnak. És neked egy különöst javasolnék, hogy ha fogadnád. Husz evezőjű hajót állítva ki, legderekabbat, Rándulj el hírt venni nagyon rég távol atyádról, Ha valamely ember mondhatna fölöle, avagy Zeus Szózatait veheted, mely legjobb vinni is útba. Menj egyelőre Pylosba, kikérdeni Nestor egyénét ; Onnan szög Meneláoszhoz Spártába, ki Argos Rézdolmányosi közt legutolsó tére honába. És ha hogy élő s üdvöznek fogod érteni híret, Akkor bármi kinos, várhatsz még itthon egy évig ; Ha pedig elhunytnek történik jőni nyomába, Megtérvén onnan szeretett földére honodnak, Tégy neki emléket ; s az utolsó tiszteletes tort Nagyszerűn eltartván, végül add férjhez anyádat. Melyeken átesvén s útadnak végire jutván, Ekkor ugyancsak azon hányd vesd eszedet, hogyan ölhesd Meg kezeiddel már fényes palotádban az ádáz Hőslőket, nyilván-e, orozban-e ! Mert nem is illik Gyermekeleg báboznod odébb, nem kis fiúnak már. Vagy nem esett tudtadra minő híres lön Orestes Minden népek előtt, hogy bosszút áll vala gyilkos Aegisthos lelkén, ki orozva halatta meg atyját ? Így te is, oh kedves, szép és már termetes ifju, Tenni siess, hogy utókorod is dicsekedve nevezzen !

Athéne tanácsa szükséges és kiegészítő része az előadásnak, mert ez képezi gyű- és középpontját az első énekbéli cselekménynek, mennyiben az események további menete, a második és következő énekek cselekménye ez által indokoltatik és feltételeztetik.

Ez úgy tetszik, de csak első látszatra és csak a futólagos szemlélőnek, ki megelégszik felületes ismerettel. Az egész és

részei összefüggésének mélyebb vizsgálása azonban ellenkező nézetre vezet és olyan nehézségeket hoz felszínre, melyeket látva, csodálnunk kell, hogy régi és újabb magyarázók előtt fel nem tűntek.

Az idézett hely első pontjában Athéne így szól Telemachhoz: „Kora reggel hívasd össze az achivokat, add elő mindenekelőtt beszédedet, és hívd fel bizonyosságul az isteneket. A következő versekben megszabja a beszéd tartalmát is, melyben két pont ötlik szemünkbe, először: hívja fel a kérőket, hogy Odysseus házából takarodjanak; másodsor: ígérje meg, hogy anyját, ha kedve van a nősülésre, haza bocsátja atyja házához. Ez esztani és nyelvészeti értelme az idézett szavaknak, melyekben azonban többnemű ellenmondás foglaltatik. Nagyon visszatetsző hogy Athéne olyasmit tanácsol Telemachnak, minek kimenetelét ő, az istennő maga sem tudja! Mi értelme van továbbá azonos utasításnak, hogy Telemach hívja fel bizonyosságul az isteneket?

De költőnk ennél is nagyobb hibát követett el; szerinte Telemachnak azonnal a honn tett intézkedések után, be sem várva azok kimenetelét, utra kell indulnia. Itt a kérők elutasítása és a tengeri utazás mint egymáshoz semmi vonatkozással nem bíró cselekmények gépileg vannak egymás mellé helyezve. A kérőket el kell küldenie és egy huszevezős hajón Pylosba és Spártába indulnia, hogy atyjáról tudósítást szerezzen. Egy kis megfontolás után azon meggyőződésre jutunk, hogy célszerűbb lett volna, először utra indulni, s a visszatérés után adni tul a kérőkön. Nagyon különének tűnik fel Athéne, midőn még a hajó evezőinek számát is előírja Telemachnak, a mire éppen nem volt szükség, mert feltesszük Telemachról, kire sokkal fontosabb dolgok elintézését bizta, hogy ily apró részletekre kiterjedő utasításra nem szorult.

„Ha utazásodon meghallanád — tolytatja Athéne — hogy atyád él, és visszatérésében bizni lehet, akkor jóllehet nagy kellemetlenségeid lesznek, várj még egy esztendeig.“

Tehát még egy esztendeig várjon Telemach, ha kilátása van atyja hazatérésére, és tűrje a kérők garázdálkodásait. De a kérők garázdálkodásai itt váratlanul sőt érthetetlenül ötlenek fel, hiszen elutazása előtt kiadta nekik az utat; arról, hogy nem

hajtottak szavára, sehol sem tétetik említés, s így épen az ellenkezőt kell hinnünk, mivel azután a költő egy szóval sem emlékezik róluk. Még egy esztendeig várjon Telemach, s ha atyja akkor sem érkezik meg, adja meg neki a végtisztességet, anyját pedig adja nőül a kérők egyikének. Itt önkénytelenül is azon kérdés merül fel: mire való az a sok kínálgatás, ha anyja már az első felhívásnál nőül ment a kérők egyikéhez? mert hogy az első felszólítás után nem ment férjhez, arról egy szóval sem tétetik említés. Másrészt nem vakmerőség-e feltenni anyjáról, hogy az férjhez mehetne, mielőtt férjének sorsáról biztos tudomást szerzett? Telemachnak meg lehet bocsátani, hogy ily zürzavarban fejét veszti, de hogy az istennő még zavartabbá tette tanácsa által, az is bizonyos.

Hátra van még a legsúlyosabb ellentmondás. Penelope első férjhezadása beleegyezésétől tétetik függővé; de a második esetben egyszerűen az mondatik Telemachnak, hogy adja férjhez anyját, a nélkül, hogy beleegyezését kikérné. De a fiúnak ilyenén követelése anyjával szemben csak akkor tekinthető jogosultnak, ha ezen eljárás által atyjának örökségét a kérők tékozló kezei közül kiszabadíthatja, s Athene joggal tanácsolhatta neki, ha megvolt győződve, hogy Telemach ez intézkedés által kielégítvén a kérőket, háza elhagyására bírja őket: ámde a költőtől távol van ily fontolgtatás, különben nem mondatná az istennővel beszéde folyamában: „De ha ezt bevégezted, fontold meg jól, hogyan gyilkolhatod meg a kérőket házában akár alattomosan, akár nyílt támadásban.“ Így beszél Athéne; természet szerint feltételeztetik, hogy a kérők még mindig alkalmatlankodnak Telemach házában, és folytatják garázdálkodásaikat, jöllehet követlésük ki van elégtve, s ennek folytán feltehető volna, hogy eltakarodtak.

A visszásság és ellenmondások a felhozottakban sokkal kirívóbbak, hogysem tüzetesebb kiemelésre szorulnának, s némi értelmet csak az által adhatnánk az idézett helynek, ha következőleg igazítanók ki: „Ha mindezt megtetted, s a kérők ennek dacára sem tágítanak, s nem hagynak fel rakoncátlanságukkal, akkor fontold meg stb. stb.“

Ugy hiszem minden józan gondolkodásu belátja, hogy a felsorolt ellenmondások nem alapulnak alanyi felfogáson, hanem

tényleg az idéztem versekben foglaltatnak, hogy tehát ellenvételeik is tárgyi alappal bírnak. Ha ezt sikerült kimutatnunk, akkor azon kérdés merül fel, miként magyarázható meg a ferdeség és logikai hiba? A kritika rendesen úgy tisztázza az ilyen értelmetlenségeket, hogy az illető zavart okozott helyeket toldások vagy meghamisítások címén a szövegből kitörli. Ezen eljárást kell követnünk a homéri rhapsodiákban is; de kérdés, vajon célhoz vezetne-e ez eljárás a fennforgó esetben? Figyelmes vizsgálat után kiderül, hogy ez a jelen esetben eredménytelen volna. A szöveg ezen helyének hiányoznia nem szabad, mivel az értelemre lényegesen megkivántatik, mivel az első ének cselekménye e körül forog, s a következő ének tartalma ez által indokoltatik.

Ha tehát a józan bíráló nem nélkülözheti e helyet új zavar előidézése nélkül, feladatát csak annak magyarázatával fogja megoldhatni. Mielőtt azonban ezt megkísértenők, rá kell mutatni egy más ferdeségre, mely az előbbiekhöz hasonló, s ezekben leli magyarázatát.

Telemach ugyanis, miután Athéne eltűnt, megjelenik a lakomázó kérők közt, szemükre lobbantja egyetlen magaviseletűket s csendre inti őket. Ezen indokolt felszólalás után egy időelőtti kifakadásban tör ki szenvedélye (I. 372—80 v.) :

„Reggel azonban majd gyűljünk valamennyien össze,
Hogy kereken meghalljátok szándékomat, innen
Eltakarodnotok, és más vendégségségre gyülemdök
Tinnen apáitok értékit házalva egyétek.
Vagy ha ti azt hiszitek helyesebb és jobbnak egyetlen
Embernek huzamost büntetlen emészteni házát,
Dúljatok : én az egek szent istenit addig imádom,
Mig Zeusz a kölcsönt kifizetni megengedi ; s akkor
Ebben az udvarban büntetlen veszték el egyig.“

Az eddigi magyarázók nem akadtak ugyan meg e helyen, de ahogy sem látszik indokoltnak Telemach időelőtti kitérése, mivel ez nem segíti elé tervét, sőt ellenkezőleg csak ártalmára lehet. Előzetesen tudokra adni a történendőket nagyon

felesleges volt, annyival inkább, mivel a II-ik ének 139-ik versében is csak e pár sort intézte a kérőkhöz, midőn a gyűlés előtt beszélt. A szenvedélyes kitörés különben a helyzettel fogva sem nem jogosult, sem helyesen ki nem számított, mivel szelidséggel talán többet tudott volna kivinni, míg így epés kifakadásával csak ingerültebbekké tette a kérőket. Mindazonáltal e helyet sem lehet interpolationnak tekinteni s egyszerűen eltávolítani, mert Antinoos épen Telemach e kifakadására czéloz válaszában (384. vers.).

Ugy hiszem, mindenki belátja legalább azt, hogy a jelzett nehézségek valóban léteztek és nem csupán képzeltek.

Hogy pedig ennek magyarázatát megtalálhassuk, szükséges, hogy az első énekben kijelölt feladat megoldását, Athéne tanácsának keresztülvitelét a hős cselekvésében közelebről megvizsgáljuk.

A nap fölkeltevel Telemach gyűlésre hivatja az achivokat; ő maga pedig a gyülekezet előtt atyja székében foglal helyet. Általános feszültség és várakozás uralkodik; mert ez az első általános gyűlés, mely Odysseusnak Trójába utazása után egybehivatott. A tömegben uralkodó hangulatnak Aegyptios nevű geront ad kifejezést, kérdvén Telemachot, ki hívta össze e gyűlést és mi adott rá okot? Ekkor feláll Telemach és tudtul adja, hogy ő hívta össze a gyűlést a házában uralkodó viszályok és visszaélések orvoslása céljából. Miután ezt tüzetesebben kifejtette, különös hangnyomattal szól a kérők méltánytalan eljárásáról, kik a jog szerint őt illető javakat pusztítják s romlására törnek. Mivel pedig e helyzetben nem tudott magán másképp segíteni, elhatározta, hogy a gyűlés tapasztalt jó indulatához felebbezi ügyét és támogatását kéri. A szenvedett méltatlanságok és saját tehetetlenségének érzete elfojtják szavait, szemei könnybe borulnak és felindulásában eldobja kezéből a jogart. A gyülekezet megindul és magok a kérők is megszeppennek; csak Antinoos mer szót emelni, hogy elmondja, miszerint őt és társait méltatlanul vádolja Telemach, minden bajnak Penelope lévén okozója, a ki minde percig vonakodott tudtukra adni szándékát, hanem folyton függőben tartja őket; kijelenti, hogy nem tagítanak, míg Penelope nem ad nekik

határozott választ. Felhívja Telemachot, hogy birja rá anyját, miszerint térjen vissza atyja házához és menjen férjhez másodszer.

Tehát Telemachnak jogában áll e helyzetet megváltoztatni. Telemach kinyilatkoztatja, miszerint ő nem kényszerítheti anyját, hogy térjen vissza atyja házához, annál kevésbbé, mivel még nincs biztos tudomása atyjáról. E felhívást tehát nem fogadhatja el, s azért ujjal a gyülekezethez fordul azon felszólítással, hogy vessen véget a kérők alkalmatlankodásainak: ha ez nem képes őket eltávolítani, akkor neki mint védtelennek nem marad egyéb hátra, mint a büntető istenekhez fordulni, Zeus majd fog találni módot, megbüntetni a kérőket (II én. 138—145 v.).

A beszéd folyama ekkor két sas repülése által szakítatik félbe, melyek a hegyek felől jöve a köztéren és városban át feltűnő módon repültek. A segélyül hívott istenek úgy látszik meghallgatták Telemach kérését; a madárjós Halitherses kedvező jelkint magyarázza a madarak röptét, Odysseus haza fog érkezni, mint azt már 20 év előtt megjósolta; felhívja a kérőket, oszoljanak hazájukba, míg Odysseus boszuja utól nem éri őket. Ők azonban nem hisznek a jós szavaiban, gúnyosan visszautasítják és nem hajlandók felhagyni szándékukkal, sőt tanácsolják Telemachnak (II, 195—197 v.):

„Szorgalmazza derék atyjához vissza az anyját;
Ugy tervezzenek aztán új nászt, anyai keletyét
Készítvén, mennyit szeretett hajadonnal aráznak.“

Nem félnek sem Telemachtól, sem a madarak röptéből jósolt baj teljesülésétől, s nem tágítanak, míg Penelope nem megy férjhez, mivel tudják, hogy Odysseus rég meghalt. Telemach e nyilatkozat által indítatva így szól (II, 212—223 v.):

„Már csak sürge hajót, s husz társat is adjatok abba,
A kik megjárják oda és haza nékem az utat.
Mert Spártába megyek s homokos földére Pylosnak,
Hirt puhatolni nagyon régen tova édes atyjámról,
Ha valamely ember mondhatna felőle, avagy Zeusz
Szózatait vehetem, mely legjobb utmutató is.
És hahogy élőnek jöhetnek valamerre nyomába,
Akkor — bármi nehéz — elvárhatok egy kerek évig:

Ha pedig elhaltnak történnék értenem őket,
Visszajövéen onnan szeretett földére honomnak,
Emléket teszek; és az utolsó tiszteletes tort
Nagyszerűn eltartván szülőmet férjhez adandom.“

A kérők az ildomos ajánlatot nem fogadják el; a gyáva tömeg pedig nem szolgáltat elégtételt Telemachnak a csekély számú kérő ellenében: ekkor Mentor szegődik társául Telemachnak s igéri, hogy elkalauzolja és utasítást ad neki, hogy mit cselekedjék.

A részeknek illetén összefüggése tökéletes, egyöntetű, az indokolás alapos, az egész kivitel pedig mesterinek mondható, mert pszichologiai és költői hatással bír a lélekre.

Ha most e helyet összevetjük az első könyv idézett helyeivel, meggyőződünk, hogy rokonok egymással, a mi nem lehet csupán esetlegesség. Ugyanazon tényeket, ugyanazon indokokat foglalják magukban, s a mi legfeltűnőbb: szóról-szóra megegyezőleg. De elűtő az, hogy ugyanazon indokok az első könyvben más rendben s ennek következtében elűtő összefüggésben fordulnak elő. Innen van, hogy míg ugyanazon hely az első könyvben zavarosnak, érthetetlennek és eltorzítottnak tünik fel, addig a második könyvben tisztának, következetesnek és összefüggőnek kell azt elismernünk. Teljes meggyőződéssel állíthatjuk tehát, hogy az első énekben jelzett értelemzavar a z indokok felcserélésének kifolyása, mi avatatlan kéz kontárkodásának tulajdonítandó. Az első énekben például a népgyűlés egybehívása, a kérők elutasítása, az istenek segítségül-hívása, mindazon eljárások, melyeket fennebb bővebben kifejtettünk, indokolatlanok, alaptalanok és időelöttiek; míg ellenben a második könyvben mindezek megkivántatók, helyén levők és lélektani alappal bírók.

Ez összehasonlításból következő eredményt lehet levonni: A felfogás az első énekben reflektált, de téveszmén alapuló, a második énekben nem reflektált, de mindenütt a valóságon nyugszik; az előadás ott a részek gépies egymás mellé helyezése, itt szervecs fejlődése által tünik ki. Mivel pedig mindkét helyen ugyanazon indokok van-

nak kifejtve, s ez nem lehet esetleges; azért a végeredmény nem lehet más, mint hogy azon reflexio, melyből az első énekben uralkodó felfogás eredt, a második énekben szövdő cselekmény előzetes tudását feltételezi, vagy más szavakkal: a második énekben levő menet, vagy helyesebben: fejlemény az eredeti, ós szerkezet, az első énekben foglalt rész pedig ennek másolata, számítással készült, s az eredetinek reflexiója.

Ezen eredményre jutunk a szó szerint megegyező helyek összehasonlítása által, melyek mindennek dacára más-más összefüggést mutatnak. A helyek szószerinti egyezése itt nem esetleges; mert vannak ugyan szokásos kifejezések és szólásmódok a hőskölteményben, melyek nagyobb terjedelmű szóösszerakások és bizonyos hangulatnak egyénített kifejezést adnak, de az illető helyre mindig beillenek, és az összefüggést és tartalom-egységet, nem hogy megzavarnák, sőt épen létrehozzák. Azonos kifejezések sok esetben más költő műveiben is felfalálhatók.

Ez megengedhető, s Homér különösen sok példát szolgáltat ismétlésekre, csak hogy a költő műértőleg és kellő helyen (vagy helyeken) fogja használni szelleme termékeit; míg az utánzó legtöbb esetben ügyetlen, tapintatlan kézzel gazdálkodva, azonnal nyomait hagyja annak, hogy a költőt fel nem fogta, még gyakrabban, hogy félre értette. A fennebbi részletezésből úgy hiszem eléggé kitűnt, hogy az első ének kérdésem helyei egyáltalán ügyetlen kézre mutatnak, míg a második ének ugyanazon helyei ügyes kézről és tapintatosságról tanu-kodnak.

Az egyes helyeket egymással szembeállítva a második ének 195—197, 212—223 és 138—145 versei az eredeti szöveg; az első ének 275—78, 280—92 és 373—380 versei annak másolata.

A fönnebbiekben kiderített tényállásból szükségkép foly, először: hogy a második éneknek szóban forgó részei régibb keletűek az elsőinél; másodsor, hogy a későbbi időbeli részek más költőtől erednek, mivel lélektanilag lehetetlen, hogy egy és ugyanazon költő egy, habár nem is általa felfalált, de általa alakított összefüggést kétszer különböző módon felfogjon, egyszer műértelemmel és szervi indokokra alapítva, másszor visszasan

és kellő belátás nélkül, szóval: saját gondolatait alapjukban is félreértse.

Kár volna több szót vesztegetni e tárgyra, azért végül kutatásaim eredményét következőleg összegezem:

„A második ének kérdéses része és mindaz, mi ezzel eredeti és organikus összefüggésben áll egy más, korábbi költőtől ered, mint az azzal fenn összevetett első ének részei és járuléka; ezeknek szerzője későbbi, ki a második ének költészetét ismerte és saját célja és módja szerint szóról szóra felhasználta.

Kirchhoff után:

E. Harrach Béla.

Külföldi el. philol. folyóiratok kivonata.

(L. Philol. Közl. 36 s k. II.)

— LXXXIV. Meleagri Anth. Pal. v. 141 s. sic legendi :

*Ναὶ τὸν Ἑρωτα, θέλω τὸ παρ' οὔασιν Ἡλιοδώρας
φθέγμα κλύειν ἢ τὰς Λητοίδεω κιθάρας*

ll. habent: τὰς Λητοίδεω. — LXXXVI. Poëtae cum aliorum antiquorum versus imitentur, non stricte eos secuti sunt, ita ut qui dicerent versus Verg. Georg. II, 404, „frigidus et silvis aquilo decussit honorem“, quum Servius adnotaret „Varronis hic versus est“, penitus a Varrone sumptum esse, non recte judicarent. Immo Ennii illud „at tuba terribili sonitu taratantara dixit“ mutavit Verg. in Aen. IX, 503: „at tuba terribilem sonitum procul aere canoro Increpuit“; ad Verg. Aen. V, 591: „Falleret indeprentus et inremeabilis error“ cum diceret Servius „est autem versus Catulli“, nullum ille alium Catulli versum in animo habuit, quam similem: „tecti frustraretur inobservabilis error.“ Eodem modo imitatus est Euripides in Or. 1083 Aeschyl. Pers. v. 1083. — LXXXVII. Plin. Nat. hist. IV, 79 quae leguntur: „quantum Pseudostomon, et in insula Conopon diabasis et q. s.“ et in‘ permutandum est in ‚cxin‘. — LXXXVIII. Curtii in l. IV. 13, 28 legitur: „dux peregrini milites“ vocabulum ‚dux‘ Hodikius mutavit in ‚tun‘, lenior emendandi ratio adest, si scribamus ‚mox‘. — Curt. VI, 5, 11 scribendum esse videtur: „impedimentis cum praesidio relictis multa (1: invicta) manu comitante procedit.“ — LXXXIX. Cic. de leg. III. § 14 in codice Leidensi antiquiore leguntur haec: „Ab hanc familiam magis ista manarunt Platone principe“, in nonnullis aliis „ad hanc familiam“ et q. s., in deterioribus: „ab hac familia“; Cicero scripsit: „ab Academia“ (fortasse: „ab achademia“ praebuerunt antiqui ll.). — XC. Justin. XIX, 1 quod ll. habent „qui per vestigia paternae virtutis

decurrentes sicuti generi ita et magnitudini patris successerunt“ emendandum est ut sit: „—sicuti genere ita et magnitudine patri successerunt“. — XCI. In Statii Silv. II, 7, 116:

tu magna sacer et superbus umbra
nescis Tartaron et procul nocentum etqs.

pro librornm ‚tu‘ rectissime ‚seu‘ scripsit Marklandus; sed ‚nescis‘ quoque mutandum est in ‚noscis‘. — XCII. Martialis X, 55 in libris legitur:

„quos, Faustine, dies, quales tibi Roma Ravennae
abstulit.“ Pro ‚Ravennae‘ lege: ‚rapinas‘. — XCIII.

Avieni in Phaenomenis v. 38 pro libris: „ver ut blandis adrideat arvis“ scribendum est: „ver ut blandis adrideat auris.“ — *Ib.* v. 901 scribendus sic: „ales ut intento fodiat cava (ll: vaga) viscera rostro“. — *Ib.* vv 1292 s. sic emendandi esse videntur:

hoc una caelum subit integer, haud reses ullo (l. Ven: haud res ullo)
viscere (ll: viscera) nascentis nova tauri deserit astra. — XCIV.

Apulej. in Apologia c. 84 leguntur haec: „ad litteras Pudentillae provocastis. litteris vinco,“ quae sic emendanda videntur: „ad litteras Pudentillae provocas. istis litteris vinco.“ — XCV. In Itinerario Alexandri (cf. Frid. Haasii: Miscellanea philologica II, Vratial. 1858) c. 11 scribendum est: factusque in amicos saevior quo felicior fructu victoriae caruit (Haasius: caluit, Maius: calluit) obiit temulentus (sic Haas; Mai: ob id tumultuosus). — XCVI. Quod ad Lucani II, 2 in scholl. Bernens. adscriptum est: „poeta adfirmat dicens ‚natura naturam vincit, et dii deos“ restituendum videtur ut legatur: „vincit natura naturam et dei deos.“ — *Ib.* ad IV, 82 adnotatum est: „jam adducta sal seginonubibus aetere“ quod sic construendum videtur: „iam adducta salsugine nubibus aethrae“; Usenerus coniecerat hexam.: „aquam adlicet a sale gyro Nubibus aethereo.“ — XCVII. Chelidonem theologum commenticium esse ortumque e falsa interpretatione proverbii *πυθού χελιδόνο;* Lobeckius demonstravit in Aglaoph. p. 304. Cf. Aristophanis sive Chionidis v. in Meinekii Comicis gr. II p. 1181: *πυθού χελιδών πηνίχ' ἄττα φαίνεται*, ubi ex *πυθού χελιδόνο;* poeta comicus finxit nominativum (cf. Thesmophor. 1.). Simili modo factum est *βακχέβακχος* ex *Βάκχε Βάκχε, τόβακχος* ex *ἰὼ Βάκχε, αἰλινος* ex *αἶ Διὸς*. — XCVIII. De barbarismorum exemplis in Keilii Grammaticis t. IV p. 197 ss. prolati adnotari possunt quaedam: p. 197, 27

„gyrus, non gyrus“ habet codex, scribendum erat „non goerus“; idem legitur ap. Auson. p. 560 T., ap. Non. p. 20, 26; 189, 32. — P. 198, 19 „delirus, non delerus.“ Est delerus in notis Tiron. p. 97; „deleramenta“ ap. Front. p. 32 Nab.; „deleritas“ et „deleratio“ ap. Non. p. 490, 20. — P. 199, 1: „soerus, non socra.“ Est „socrae“ in titulo Corp. r. Neap. (Mommson) 817. — P. 199, 17; „adhuc, non aduc.“ Apud Frontonem p. 205 scriptum est „aduc“. Alia vocabuli „adhuc“ depravatio fuit „adunc“, quod legitur in cod. Institutionum Gaii, in schol. Bobiens. in Ciceronem p. 262, 25 (Or.). — XCIX. Ap. Arnobium I, 45 quod traditum est: „unus fuit e nobis qui claudos currere praecipiebat: etiam operis res erat?“ sic conformandum esse videtur: „— praecipiebat: et iam processerat?“ — C. Ap. Tertullianum initio libri ad martyr. ubi traduntur haec: „quae vobis et domina mater ecclesia“ etqs. pro „domina“ scribas: „communis.“

Sybel L: Archilochus Kallinikosa — és a Pindarscholionokhoz. Hermes V p. 192—204. Bergk Poet. Lyr. Gr. p. 716 s. hatféle olvasását állítja össze Archilochus hymnuszának Heraklesre, melyről a scholionok Pindárhoz és Aristophaneshez emlékeznek. A Pindarscholionok Ol. IX, 1 ss-ra vonatkoznak:

*Τὸ μὲν Ἀρχιλόχου μέλος,
φωνᾶσιν Ὀλυμπία, Καλλίνικος ὁ τριπλῶς κεχλαδῶς,
ἄρκεισε Κρόνιον παρ' ὄχθον ἀγεμονεῦσαι
κωμάζοντι φίλοις Ἐφαρμόστω σὶν ἱταίοις.*

A kérdés a „Καλλίνικος ὁ τριπλῶς κεχλαδῶς“ milétében áll: A scholion (Aristarch) azt mondja, hogy a melos három stróphából áll. Az első vershez tartozó scholion (schol. vet. § 6 Bergk) Aristarchra támaszkodik, (s azt írja „ἐφωμνίω δὲ κατεχρώντο τούτω. Τήνελλα καλλίνικε.) és Eratosthenesből közöl kivonatot (melynek vége: ἡ δὲ ἀρχὴ τοῦ μέλους ἐστίν· Ὡ καλλίνικε χαῖρ' ἄναξ Ἡράκλεις.). Eratosthenes szerint az Archilochus dala nem győzelmi dal, hanem hymnus Heraklesre, s τριπλῶς nem a dal három szakaszra oszlását jelenti, hanem a Καλλίνικε szó háromszoros hangoztatását (ἐφωμνιάζειν); Τήνελλα (fuvolahang utánzása) az ἄξαρχος felkiáltása a fuvolás vagy citharajátékos távollétében; Archilochus hymnusa Heraklesre így kezdődött: ὦ καλλίνικε κτλ. Az utóbbi dal összezavarása a főnebbi fölkiáltás háromszoros hangoztatásá-

val egy későbbi scholiaatától ered. *Τριπλός* Pindárnál valószínűleg csak annyit jelent, mint *τρεις* = háromszor, de e szó s az első versben olvasható *Ἀρχιλόχον μελός* vezette tévutra már Aristarchot. A többi források (Schol. I Vrat. A, és az egymást kiegészítő Schol. III Vrat. A és Vrat. D) egybevetése, valamint az Aristophanesscholionok csekély értékű anyaga összehasonlítása után azon eredményhez jutunk, hogy Archilochos költött egy himnust Heraklesre, melyek kezdete:

*Καλλίνικε χαῖρ' ἄναξ Ἡράκλειε,
Αὐτός τε καὶ Ἴολαος αἰχμητὰ δύο.*

De hogy e himnust más győztesekre (nemcsak olympiai, hanem nemeiaiakra is) alkalmazták volna, az alexandrinusok meséje (H. ö. schol. Nem. III, I-hez); valamint azon föltevés is, hogy Archilochus e dalt önmagára s költői győzelmére készítette volna. Tényleg megelégedtek a győztesek e felkiáltással: *Καλλίνικε* vagy *Τήνελλα καλλίνικε*, mely a mai hurrah! vagy hasonló fölkiáltások módja szerint többször, névleg háromszor hangzott föl; erre vonatkozik Pindárnál *τριπλός κεχλασθώς*. Archilochus volt első, ki Herakleat egy tiszteletére készített himnuszban „*Καλλίνικε*” megszólítással üdvözölte. Ez értelemben nevezi Pindár az ephymniont „*τὸ Ἀρχιλόχον μελός*”-nak. — A tudósok állítása szerint a Herakles himnusa vagy a győzelem estején énekeltetett mintegy kárpótlásul, ha alkalmi himnust nem lehetett hallani, — vagy az ünnepi menet alkalmával adatott elő, mely Zeus oltárához vezetett a Kronos dombján, — legvalószínűbb, hogy, ha csakugyan előadatott e himnus, az az ünnepi lakománál történt, mely a győzelem örömeire ületett. Talán erre vonatkoznak a kar szavai Eurip. Bacch. 697:

*ἔτι τὸν Ἡρακλείου
Καλλίνικον αἰεῖδω κτλ. —*

Rose B. Jon uti rajzai és Joannes Alexandrinus, az orvos. *Hermes* V, 205—215 ll. Az arabok gyógyászatának a VII századbeli alexandriai orvosok iratai szolgáltak alapul. Névleg Joannes Alexandrinusról, s Galenus híres tizenhat fejezetéhez írt magyarázatairól, — melyek egy Hippokrates tizenkét iratából álló kánonnal egyetemben alapját képezték az alexandriai s syrarab orvosi tudománynak — gyakran tétetik említés; (v. ö. *Mémoires de l'acad. d. sc. VII Série t. 13. Petersb. 1869 p. 163—174* és Hadschi

K h a l f a V, 51. 52. 56 ; IV, 155.), de az arab írók amaz alexandriai János orvost összetévesztik a VI században élt Joannes Philoponus alexandriai grammatikussal ; két commentar ,*ἀπὸ φωνῆς Ἰωαννοῦ*‘ (= auctore Joanne) Hippokrates ,de natura pueri‘-hez és ,VI. Epidemiae‘-hez kétségtelenül az orvos Jánostól származtak, s így valószínűleg a Galenhoz írottak is. Ezt bizonyítja a VI—VII századbéli Aristoteles-magyarázatokéval azonos felosztás, az előrebocsátott, *Θεωρία* (= intentio), a nyelvszólamok (*ἰδού*, *τί οὖν φαμέν* ; s. m.), továbbá az amazok módjára felosztott bevezetés 8 fejezetre, mely a latin középkorig szokásban volt (az *ὄκτω κεφάλαια* ezek voltak: *σκοπός, χρησιμὸν, ἐπιγραφή, γνήσιον, τάξις, ὑπό τι μέρος ἀναφέρεται, διαίρεσις, διδασκαλικὸς τρόπος*), végre a szokott hivatkozás egy névszerint meg nem nevezett tekintélyre ,*noster maximus sophista*‘ vagy ,*triseudemon maximus noster sophista*‘-ra, mely utóbbiból (= *τρισευδαίμων* mint *τρισμακάριστος* azaz ,háromszor boldog‘) a gyógyászati irodalom egy *Trisidaemon* nevű orvost alkotott. Conring Hermann következőleg ír (de *Hermetica medicina*. II. Helmest. 1669 p. 86) az említett Joannesről: *vixit Alexandriae, ut constat ex parte 6. comm. 24, meminit Trisidaemonis maximi sophistae, et Jonchii seu Jonici eius puto qui cum Oribasio Zenonem audivit*“, hol ama mulattató néven kívül még Jonchius is említették, ki nem más, mint a híres chiosi Jon (Jon Chius), ki egy ,*Ἐπιδημίας*‘ című könyvet írt. Athenaeus közölt belőle egy töredéket, a chiosi lakoma rajzát. L. Joannes Alex. comment. Ven. 1403 f. 105 ; v. ö. Müller *Fragm. h. Gr.* II, 45. A csak latin fordításban reánk maradt könyv tartalmát illetőleg l. Rasi: *Liber Elhavi id est continens artem medicinae*. Brix. 1486 v. Venetiae. 1505.

Köhler U. Lykurg pénzügyi kormányzatából Athenben, *Hermes*. V. p. 223—227. Három fölirat közöltetik, melyek számadást tartalmaznak polgárok számára határozott díszkoszorúk költségeiről. Egy koszorú értéke 1000, 500 v. 300 drachma (ezüstben) ; az arany az ezüstnek tízszeres értékében számítatik fel. Az első fölirat-töredékben Nagy Sándor is részesül ily megtiszteltetésben, s így korát valószínűséggel a Chaeronea mellett vívott csata utáni évbe (337-be) lehet helyezni, annál is inkább, mert Sándor neve mellett a ,király‘ cím hiányzik ; a második felirat kelte Ol 93, 2 és 98, 4 közé, a harmadik (l. *Ἐφ. ἀρχ.* 4072) Ol. 112, 4 ; 113, 1. 2-be esik.

Mommsen T. Három demagóg a római köztársaság III. és IV. századában: Sp. Cassius, M. Manlius, Sp. Maelius. Hermes V 228—280 ll. Sp. Cassius Vecelinus v. Vicellinus nevét. a hotósági lajstrom négyszer említi, 3-szor mint consulét: 252, 261 és 268-ban, és egyszer: 253 vagy 256-ban mint magister equitum, — ét, — a diadalünnepi lajstrom is kétszer: 252 és 268-ban. Miután a patricius consul-lajstromban nemzetségéből ő fordul elő egyedül, kérdés, nem kell-e a pseudo-patricius M. Junius és Cn. Marcius Coriolanussal egy sorba helyezni, s általában történeti voltát is kétségbe vonni? (H. ö. Mommsen T. Römische Forschungen I, 108 A. III.) De egyrészt nevének előfordulása a legrégebb történeti okmányban, a Fasti-ban, valamint a latinokkal kötött szövetségi szerződésben, másrészt azon körülmény, hogy a későbbi plebejus Cassiusok nem éltek sem prae — sem cognomenével, különben is csak a VI. század vége felé (583-ban C. Cassius Longinus es.) tüntek fel a politika színterén — azon föltevésre jogosít, hogy a nevéhez csatolt történet alapvonalaiiban s lényeges részeiben hitelt érdemel s a feladat abban áll, ez eredeti történettől különválasztani vagy helyreigazítani a későbbi toldásokat s változtatásokat. Első consulságát illetőleg (252-ben) valószínűbb Dionysius (V, 44—49) elbeszélése mint Liviusé (II, 16. 17). Második consulságába esett a latin városokkal kötött szövetség, melynek szövөгét ércebe vésvé még Cicero látta (pro Balbo 23, 53). A harmadik és utolsó consulság története 268-ban összefülvé beszéltetik Livius (II, 41) és Dionysius (VIII, 68. 69) által a következő évben ellene emelt váddal s elítélte-tésével. Mindkét forrás szerint Cassius egy földfölosztásra vonatkozó törvényjavaslatot adott be, melynek nyomán a hernikektől elfoglalt föld a rómaiak és szövetségeseik (latinok, hernikek) közt fölosztatott volna, és egy más javaslatot, mely szerint a 261-ik évi drágaság idején a nép által fizetett gabnaárak visszaadattak volna. Mindkét körülmény érvül használtatik föl a történetírók által Cassius királyi hatalomra törekvésének behozonyítására; a dologgal magával egy sem függ össze, s miután a javaslatok törvényerőre nem emelkedtek, fontossággal sem bírhattak. Az egész elbeszélés tendentiosusnak tünik föl, a mennyiben a VII. század földfölosztási mozgalmái átvitetnek a III. századba, s pedig annyira híven, hogy Spurius Cassius rajzában C. Gracchus és M. Drusus személyeit lehet meglehetősen hűséggel körvonalozva föllelni. V. ö. p. Dion. VIII, 72 és Plutarch C. Gracchus. Az egész mese föltalálója

talán Val. Antias. Piso említi Cassius azon vétségét is, hogy ére szobrát háza előtt felállíttatta (l. Plin. H. N. XXXIV, 6, 30), mely azonban ép oly kevéssé bír valószínűséggel, mint a mese, mely szerint 9 tribun einkosul szegődött Cassiushoz, kik e miatt tüzhallal lakoltak. L. Fest. p. 174; Val. Max. VI, 3, 2; Dio fr. 22. — A legrégibb évkönyvi hagyomány valószínűleg csak úgy hangzott, mint azt Diodor megőrizte: „*δόξας ἐπιθέσθαι τῇ τριαννίδι καὶ καταγρῶσθαι; ἀνηρέθη,*“ azaz hogy királyi hatalom utáni törekvéssel vádoltatott a halálra ítéltetett — de hogy ez ítélet miként hajtatott végre, arra nézve ismét eltérők a tudósítások. V. ö. Cic. de rep. II, 35, 60; Dionys. VIII, 78; Plin. H. N. XXXIV, 4, 15 és Liv. II, 41. Történeti tény minden esetre az, hogy elítéltetett és hogy háza lebontatott. Lehetséges, hogy pemzetsége száműzetett (úgy, mint egykor a Tarquiniusok), s innen lehetne a patricius Cassiusok eltűntét a történet szinpadáról magyarázni.

M. Manlius története hasonlóan adatik elő Cassiuséhoz. A Fasti Capitolini szt. M. Manlius T. F. A. n. consul 362-ikben R. é. u. megegyezőleg Livius elbeszélésével (V, 31), de a diodori lajstromokban (XIV, 103 és XV, 14) A. Manliusnak nevezetik ugyanaz, kinek Liv. szerint „Capitolino poste a fuit cognomen.“ V. ö. Dionys. I, 74. A Capitolium megmentésekor 364-ikben consularis volt; l. Liv. V, 47 és Dionys. id. h. Ez emlékezetes tett történetét illetőleg l. az eddig idézett írókon kívül Gellium Noct. Att. XVII, 2, 14; Diodor XIV, 115 és Cic. de domo 38, 101. E kettő férfi 369-ikben a királyi hatalmat törekedett magához ragadni, de halállal lakolt, háza földig leromboltatott, a patricius nemzetség pedig megtiltá tagjainak a Marcus előnév viselését. L. Diod. XV, 35; Cic id. h. és Philipp. II, 44, 117; I, 13, 32; de rep. II, 27, 49; Liv. VI, 20; Val. Maximus VI, 3, 1; Plutarch Cam. 36; Dio Fr. 261. Victor XXIV, 8. Az utolsó történeti valósága azáltal bizonyíttatik, hogy 320-ikban előfordul egy M. Manlius mint hadi tribun, de azóta nem. Hogy azonban ugyanezen Manlius a Capitoliumot mentette volna meg, az valószínűleg nem az analisták följegyzéseiből, hanem a családi krónikából került a történelembe; a Capitolinus cognoment a hatósági lajstrom szerint már előtte több Manlius viselte, így: M. Manlius Vulso Capitolinus, hadi tribun 320 és 334-ikben, L. Manlius C. hadi tribun 332-ben, A. Manlius Vulso C. hadi tribun 349, 352 és 357-ben. Nem történetinek látszik továbbá M. Manlius hadi tetteinek elbe-

szélése Liv. VI, 20; Victor XXIV, I és Pliniusnál Hist. Nat. VII, 23, 103; XVI, 4, 14. Elíteltetése és halála Diodor szerint 369-ikben, Livius szerint a bebörtönzés 369-ben, de az ítélet végrehajtása csak 370-ben történt. Megöletése a legrégebbi hagyomány (Diodoré) szerint nyílt lázadás alkalmával történt (Livius is tesz említést „Manliana seditió“-ról) az újabb írók szerint törvényes ítélet előzte meg megöletését. A provocatio valószínűleg későbbi koholmány. A halálos ítélet végrehajtása úgy látszik, „more majorum“ halálraveretés által történt. L. Liv. VI, 20; Gell. N. A. XVII, 21, 24. A Manlius-féle mozgalom indokai, úgy látszik, ugyanazok, melyek Cassiusnál fordultak elő, s melyekről a régi hagyomány egészen hallgatott; itt a földfelosztás, ott az adóssági törvények fölfüggesztése (vagy általános moratorium) szerepel, mely Cinna uralma alatt (667—670) emelkedett érvényre. — Sp. Maelius története a régi (Piso-féle) hagyomány szerint körülbelül a következőkben foglalható össze: A beállott nyomasztó drágaság enyhítésével a patricius L. Minucius Augurinus bizatott meg, de siker nélkül; ekkor a gazdag plebejus Sp. Maelius gabna vásárlása és olcsó áron cladása által megszüntetvén a bajt, se miatt az így Minucius által a tanács előtt bevádoltatván, ez azon határozatot hozta hogy Maelius ellen érvénybe lép azon törvény, mely szerint a királyi hatalomra törekvő polgár eljásztja életét s vagyonát, hogy bárki büntelenül megölheti. Ez utóbbi tisztelet egy fiatal patricius, C. Servilius teljesíté, ki e tett miatt Ahala melléknevet nyert. Maelius háza lerontatott, s a tér, hol állott, ezentul Acquimelium nevet viselt. Ifjabb toldás, hogy L. Quinctius Cincinnatus dictatorrá nevezett, Servilius pedig mint magister equitum ölte meg a dictator ítélőszéke előtt megjelenni vonakodó Maeliust, valamint az anachronisticus rang, melylyel Minucius felruháztatik, t. i. a praefectura annonae, mely hivatal csak Augustus korában szervezetett, s valószínűleg időnkint a köztársaság utolsó századában már fenállott volt (hasonló ehhez a mandatum, melyet 697-ben Pompejus nyert). Az egész történet talán csak újabbkori tendenciosus találmány, melyre támpontot a hagyomány nyújtott, hogy 315-ben nagy drágaság, s ennek következtében zavarok léteztek Rómában.

II. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Einundzwanzigster Jahrgang 1870. Heft I—X.

Kvičala F. Az aulisi Iphigenia kritikájához és értelmezéséhez. 1—20 ll.

E tragoedia sok figyelemre lőn méltatva, mert sok igazó és költői van benne, másrészt azonban szövege sok helyt hamisított vagy toldott.

A 22. v - b e n, mely különben hézagos, *καὶ φιλοτίμῳ* irandó. Klotz ily pontozással élt: *τοῦτο δὲ γ' ἐστὶν τὸ καλὸν σφαλερὸν καὶ φιλότιμον, γλυκὸν μὲν, λυπεῖ δὲ προσιστάμενον.* — 66. k. vv. Helyesen írta Kirchhoff:

*ἐπεὶ δ' ἐπιστάθησαν, εὖ δ' ἐπὶ πῶς γέρον
ὑπῆλθεν αὐτοὺς Τυρδάρεως ἱππικῆ φρενί.*

Klotz *ὦ δὲ πῶς*-a és Elmsley *διδοῦς*-a elvetendő. — 77. k. v. *οἰστρήσας* *μόρῳ* helyett talán inkább irandó: *οἰστρῶν ἄμμορος* vagy: *οἰστρῶν κάμμορος ὄρκους* — *μαρτύρεται.* — 84. k. vv. Az első sorban *κἄτα* helyett legvalószínűbb Heath véleménye *κέρτα*. Különben e hely a 332. k. vv.-nek ellentmond; de hiszen ily ellenmondások a 94—98 és 353—358 vv. közt is vannak, s épen ezt a dráma jelen alakjának megvitatásánál figyelembe kell venni. — 320. k. v. A kérdés és felclet közt valóban párhuzam van, mint Firnhaber állítja; de a relativ mondat nem alanya *ἀλλῆναι*-nek, hanem tárgya *ἀνοίξας*-nak. — 368. k. vv. A kézirati hagyomány *μηδὲν ἄν θείμην* Firnhaber védelme dacára itt meg nem állhat; valószínű Hermann állítása, hogy a költő Athén demokratikus intézményekre céloz, s a demokratikus elveket helyesli. Menelaos roszalja az egyeduralmat, mert Hellasnak egy férfi s annak leánya miatt kell szenvedni, hanem kinek esze van, az jogosított a kormányra. Ennek megfelel *μηδενὸς χρέους ἕκασι προστάτην θείμην χθονὸς κτλ.* — 375. v. Grotiusnak Stobaeus nyománi javítása *ὡς ἀδελφὸν ὄντ' ἀνὴρ γὰρ χρηστός αἰδεῖσθαι φιλεῖ.* a kéziratból ki nem magyarázható. Inkább olvasandó: *ἀνὴρ γὰρ αἰσχρὸς αἰδεῖσθαι οὐ φιλεῖ* vagy: *ὡς ἀδελφὸν ὄντ' ἀνὴρ οὐκ αἰσχρὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ.* — 386. k. vv. Nincs logikátlantag e versekben. A remény keszteté a kérőket az esküre, és az eskü azután a harcban részvételre; tehát az első ok mégis a remény volt. Ellenkezőleg vélekedik Hermann. — 504—506. vv. valóban toldottak, mert tartalmuk ide nem illő és az 507 v. összetartozik 503-kal; különben kétségtelen, hogy a becsempész e szavakat Menelaosnak, nem Agamemnonnak adta szájába. — Ha a 615—633 vv. interpoláltak volna is, mint Kirchhoff állítja — mi azonban nem hihető —, egy forrásból nem credhettek, mert 627—628. vv. és 631

— 633 vv. egymás mellett meg nem állhatnak; különben is szép tartalmuk méltó a költőhöz. A 622. v. toldás, s a következőben ἔξεις olvasandó ἔξῃς helyett. A következő szavak καθείσα-tól kezdve Iphigeniához irányozvák; de alig mondá Klytaemnestra e szavakat: μακαρίαν γ' ἐμέ, meglátja Agamemnon s sietve mondja, hogy Iphig. adja át a gyermeket az asszonyoknak, és siessen üdvözölni az atyát. A 631—633. vv. a szélére irattak (ὦ μῆτερ — προσβαλῶ után) s így jutottak be a szövegbe; ez a következő vv. rendjének megváltoztatását vonta maga után s azért a 631—633 vv. kihagyandók, 629—630 pedig 627—628 elé teendők és 634—635 vv. Klytaemnestrának tulajdonítandók. Az egész helyet tehát így véli olvasandónak K:

ἄνδρὸς γὰρ ἀγαθοῦ κῆδος αὐτὸς ἐσθλὸς ὦν
 ἔξεις· καθείσα δεῦρό μου ἴδοδος τέκνον
 πρὸς μητέρ', Ἰφιγένεια, μακαρίαν γ' ἐμέ.
 ξένοισι ταῖσδε πλησία σταθείσα δός
 καὶ δεῦρο δὴ πατέρα πρόσσιπε σὸν φίλον.

K.A. ὦ σάβας ἐμοὶ μέγιστον, Ἀγαμέμνων ἄναξ,
 ἴκομεν ἐφετμαῖς οὐκ ἀπιστοῦσαι σέθεν.

IΦ. ὦ μῆτερ, ἵποδραμοῦσά σ', ὀργισθῆς δὲ μή,
 πρὸς στέρανα πατρὸς στέρανα τὰμὰ προσβαλῶ.

K.A. ἀλλ' ὦ τέκνον χορή κτλ.

E szavak ἀλλ', ὦ τέκνον, χορή szándékosan kétértelműek. — 689. k. vv. Az értelemnek legmegfelelőbb ὡστ' ἐμέ (alany) μή σε (tárgy) ρουθετεῖν. — 731. k. v. A hézag legjobban így pótolható: οὐχ ὁ νόμος οὕτως γε (kézirat οὕτως), σὺ δὲ φαῖλ' ἤγῃ ταῖδε. — 772—782. vv.-ben a hysteron proteron által a gondolatmenet megzavartatik, azért e verseket Hartunggal becsempészetteknek tartjuk. — 800. k. vv. Nehéz Achilles e beszédében gondolati összefüggést találni. Hihetőleg ily körülírás által lehet az összefüggést felvilágosítani: „Keresem Agamemnon, hogy embereim türelmetlenségét vele közöljem, kik inkább akarnak visszatérni mint várni: mert nem vagyunk egyenlő állapotban mindnyájan, kik itt Euriposnál várunk. Némelyek ugyan nőtlenek s ezek (mint én) mindenesetre még kitartók lennének; de vannak olyanok is, kik nőt s gyermekeket hagytak el; oly nagy volt e hadmenet utáni vágy (hogy t. i. még néjüket és gyermeküket is sokan elhagyák). Saját

nevemben akarok szólni; mások, ha akarnak, beszéljenek magok. Én ugyan a Myrmidonokat visszatartom; de ők kényszerítenek inkább visszatérni, mint várni.“ — *ἄπαιδεις* a 807. v. meg nem állhat, noha Firnhaber és Klotz védik. — 842. k. vv. A közönséges értelmezés nem állhat, mert, ha Achilles azt akarta volna mondani, hogy Klyt. bona fide mondott valótlant és azért nem hazug, ezt a költő világosabban fejezte volna ki, s nem *οὐ ψεύδισθαι* által. Achilles szavai nem jó indulatúak, hanem gúnyosak. — 859. v. *τῆςδε τῆς πάροιθεν οἴκων Τυνδάρεω δόντος πατρὸς* helyett talán így kell olvasni: *τῆςδε, τὸν πάροιθ'* (előbb) *ἔροικον* (t. i. *ἐμὲ*) *Τυνδάρεω δόντος πατρὸς* (t. i. *αὐτῆ*). — 861. k. vv. A 862-ik v. nem tulajdonítható Achillesnek (így Hermann), mert ő a rabszolga követségében nem talál fontosságot; hanem Klytaemnestrának tulajdonítandó. — Ez által a párbeszédben keletkezik zavar, mert a párbeszéd már a 861. verssel kezdődik s a 846. v csak becsusztatott gúnyos észrevétel Achilles részéről. — 899. k. v. — *γε* által néha nem a szó jelentménye, hanem az igeidő vagy mód emeltetik ki, mint itt: a jövő fogalma. A *γε* szerepe így világosítható fel: „tudd, hogy legalább lakolni fogsz, ha eddig nem is lakoltál.“ — 935. k. v. *πλοκάς* tárgyeset helyett *πλοκαίς* jobbnak látszik. — 943. k. vv. *φρονεῖσι* nem cserélendő fel *φρονέσει*-vel. Az értemény ez: „ha férjed nevemet gyilkossághoz használja fel.“ — 949. k. v. Lehetetlen: *οὐδ' εἰς ἄκραν χεῖρα*, inkább irandó: *οὐδ' ἔστ', ἄκραν χεῖρ' ὄσσις προσβαλεῖ πέπλοισ.* — 954. k. vv. *ἀνῆρ* után kérdőjel teendő. Achilles kifakad a látnokok ellen s kérdi „miféle ember egy látnok?“ a felelet gúnyos; — *τύχων* után hézagot kell vélnünk ily formán;

ὄς ὀλίγ' ἀληθῆ, πολλὰ δὲ ψευδῆ λέγει.

τυχῶν — — — — —

— *ὅταν δὲ μὴ τύχη διοίχεται:* — A 968. v-et az előzmények szerint Achillesre kell vonatkoztatni. — *μὴ θρᾶν καλῶς* alatt, mint mondja, érti, hogy „dárdáját a görögök vérével bemocskolja,“ de, mert megsértetett, ezzel mitsem törődik. — 969. k. v. Helyesen írják Hermann után: *φόνου κηλῖσιν αἵματος* (*αἵματι* helyett). — 972. k. v. E szavak élcelők, de nem „stultissima“ mint Markland állítja. — *ἀλλ' ὅμως γενήσομαι* kiegészítendő *σοίε θεός* által. — *μέγιστος* azért függesztetik *θεός*-hoz, mert a képletesen használt szóhoz a „mentő“ fogalma gondoltatik. — 1009. k. vv. egészen analogok Hel. 1034. k. vv.-hez. — 1087. k. vv. Legmegfelelőbb pontozás: *καὶ κοινὸς ἀγῶν*

βροτοῖς. *Μὴ τις θεῶν φθόρος ἔλθῃ!* Euripides nem ritkán zárja kar-
dalait vagy annak egyes részeit ily rövid epiphonemával. — 1122—
1125 vv.-et legtöbbször helyesen a kézirati hagyomány szerint Klytae-
mnestrának tulajdonítják, s nem is kiküszöbölendők, mert Hartung
érvelése nem áll. — 1139. k. v. Minden conjecturánál jobbb a hagyó-
mány: *τί μὴ δίκηςσας;* — ennek jobban megfelel *τοῦτ' ἐμοῦ πειθήν
πύρα*, hol a két első szóra nagy nyomaték teendő. — 1167. k. vv.
γέρος (Firnhaber szer.) nem állhat; legvalószínűbb így: *καλόν; ἢ ῥῶν.*
— 1178. k. vv. *πρὸς τοῖς δόμοις* nem állhat; hanem így kell írni:
προδὸς δόμοις. — 1209. v.-γῆ kihagyásával így egészítendő ki a vers:
εἰ δ' ἐν λείπεται, ῥῶ λαβὼν μὴ δὴ πύρα. — 1251. v. Így olva-
sandó: *ἔν* (alany) *συρριμούση πάντα νικήσει λόγον.* — 1379 k. vv.
γυρναῖας után vessző teendő és e szavakhoz: *τός; τε μελλούσας
γυρναῖας* — *μηκέθ' ἀρπάξειν ἔν* mint logikai alany *αὐτοῖς* t. i.
βαρβάρους gondolandó. A mellékmondatban vagy *βαρβάρους* teendő
βάρβαροι helyett, vagy e nomin. mellett *τι δοῶσι* meghamisítottnak
tekintendő. — 1424. s k. vv. Az 1426—27 és másrészt 1430—2
vv. egymás mellett meg nem állhatnak s miután 1426—27 a költő
szándékával ellenkeznek, betelöltaknak tekintendők. (Ellenkezőleg
Firnhaber és Dindorf) — 1425. v. *τὰν ἐμοῦ* összeköthető *λελεγμένα-*
val, de *ἀπ' ἐμοῦ* annyit jelent, mint „részemről.“

Aristophanis Equites. Recensuit A. v. Velsen.
— (Leipzig. Teubner.) — Ismerteti Stanger Zeitschr. f. d. ö.
Gymn. 21. J. 21—28 ll.

Megítéltetvén a helyek, melyekben a Meineke-féle szövegtől
eltér: az ítélet legtöbb esetben nem helyeslő; helyeslő majdnem csak
akkor, mikor mások jó véleményét a kiadó elfogadta s ebben érdeme
van, más tekintetben azonban nem sokat használt kiadásával. Általá-
ban Velsen javításai nem biztosak, kritikája inkább csak tapogató.

Das Leben des Agricola von Tacitus. Schul-
ausgabe v. Dr. A. Draeger (Leipz. Teubner. 1869. 54. 5)
Ismerteti Kozziol H. Zeitschrift. f. d. ö. Gymn. 21. T. 28—41 ll

Miután a szerző Tacitus nyelv-sajátságait összeállítá*), e kiadás-
hoz nagy várakozás köttetett, de csak részben felelt meg neki. Az iskolai

*) Über Syntax u. Stil d. Tacitus v. Dr. A. A. Draeger. (Leipzig.
1868. Teubner.)

kiadásban a jó szövegen kívül még megkívántatik, hogy a nyelv-saját-ságok s eltérések feltüntetve legyenek. Kiadó alapul vevén a Halm-féle kiadást, (Leipzig 1866.) jól felhasználta Peerklamp-Schoemann, Vöflin stb. javaslatait, kivéve néhány helyet. — Értelmezései rövidek, világosak; a párhuzamos helyeket csak a legszükségesebb esetben hozza fel. Mint határozatlant, érthetlent vagy valótlan, csak néhány helyet lehet felhozni. A mit értelmezésül felhoz, tudományosan és szakértően van előadva, csak néhány helyen nem lehet szerzővel egyetérteni. Azonban ha kevés kivetendő van megjegyzései között, annál többet kihagyott, mit felhozni kellett volna. Nem tett Drager eleget azzal, hogy a könyv elején Tacitus sajátosságait röviden összefoglalta. Legcélszerűbb, a tanulót úgy rávezetni a sajátosságokra, hogy először fordulván elő valamely eset, azt kifejtjük s később csak hivatkozunk rá, ezt azonban Draeger nem tette. Néhány helyen az értelmezést is elhagyta (c. I. 2., I. 3., I. 6. stb.) A könyv mindenestre jó szolgálatokat teend lelkiismeretes tanító vezetése mellett, de e nélkül céljának csak némi bővítések után fog megfelelni.

La Roche J. — *Ἐπί* használatáról Homéernál. Zeitschrift f. d. ö. Gymn. 21. Jg. 81—140 ll.

Szerző a *ἐπί* praep. használatáról már irt (Zeitsch. f. d. oest. Gym. 1861. — Separatdruck Gerold. Wien 1861). — *Ἐπί* alapjelentése helyi (reá, -ra, rajta, -on); e jelentést mutatják mind azon helyek, hol névmáskint áll, mind azok, melyekben a három casus obliquus (Acc. Dat. Gen.) egyikéhez mint viszonyzó járul; mellékalakja nincsen. — A) *ἐπί* mint igehatározó. Hol *ἐπί* absolute áll, jelentése: reá, rajta, hozzá, (magyarban néha :-val együtt): *γέλασεν δ' ἐπὶ πάντε; Ἀχαιοί Ψ** 840 (reá); *ἐπὶ δε Τρωῆς κελάδησαν Θ* 542; *Σ* 612. (hozzá); *Ο* 321; *Α* 45; *μ* 14; *ς* 443; *η* 282; *μ* 336; stb. Némely helyen tmesist is lehet fölvenni. — *Ἐπί* néha *ἐπιστι* értelemben fordul elő: *οὐ γὰρ ἐπ' ἀνὴρ, οἶος Ὀδυσσεὺς ἔσκεν β.* 58; *ρ* 537; *θ* 563 (jelen van); *λ* 367; stb. — B) *ἐπί* mint előljáró. A fő jelentés itt is helyi (reá, rajta, hozzá, -nál), mely a mellette álló esettől nyeri irányát. a) *ἐπί* a c.c.-sal irányt jelent valami felé, valamire, -hez; kiterjedést valamire. 1. *ἐπί* a c.c.-sal jelent irányzást vala-

*) A nagy betűk az Ilias könyveit, a kis betűk pedig az Odyesszát jelentik.

mire: *ἐπ' ὀρέϊατ' ἐτοίμα προκείμενα χεῖρας ἱάλλον* (az ételre vetették kezeiket) *α* 249; *δ* 218; *ς* 200 stb. — 2. *ἐπὶ* c. acc. nem felülről leirányzást hanem egyenes irányt valami felé, -hez jelent a legtöbb helyen: *ἐπὶ γῆα θοῆν κατακτείνουμαι ἦδη. α* 303; *β* 407; *δ* 428; *ἀπάνευθεν ἰῶν ἐπὶ θίνα θαλάσσης β* 260; *λ* 636; *Α* 306; *Β* 17, 168; *Π* 840; *Ρ* 432 stb. *ὡχετ' ἐπὶ κλυτὰ θεῶν ἀνθρώπων Ξ* 361. 3. *ἐπὶ* a melléknév semleges többesével: *ὄνκ ἐθέλουσι νέεσθαι ἐπὶ σφέτερα ξ* 91; *ο* 86. Az Iliasban egyetlen hely: *Α* 619! *δεξιὰ* és *ἀριστερά*-val összekötve jelent irányt valamely oldalra *ἀντίη (νῆσον) ἐπ' ἀριστερῷ ἔχοντες γ* 171. (balfelől); *Ε* 355; *Α* 498 stb. — 4. Főnevekkel összekötve, melyek az ige által jelzett mozgás célját képező foglalkozást jelentenek: *ἐπὶ δόρυον ἰέναι θ* 395; *ῥ* *ἐπὶ δεῖπνον ω* 394 (ülj az evéshez); *Β* 381; *Γ* 422 stb. Egyenesen a célt jeleli acc.-sal: *δ* 434; *Ζ* 79. A cél jelölése proleptice, Homérnál 3 helyen jö elő: *Β* 687; *Γ* 113; *Σ* 602, hol csak *ε* magyarázat helyes. — 5. *ἐπὶ* élőlényt jelentő főnévvel: *ὁ μὲν πεδίον δ' ἐπὶ βοῶν ἴω γ* 421 (ökörért [μετὰ helyett]) *Β* 18; *Κ* 18; *μετὰ Τρωῶς χίε μακρὰ βιβάζθων Πουλυδάμαντ' ἐπὶ Πανθοῖδην καὶ Ἀγήνορα δίον Π* 535, hol a *μετὰ* és *ἐπὶ* közti különbség észlelhető; *μετὰ* egyeseknél, *ἐπὶ* a többség fogalmánál áll. De használtatik acc.-sal ott is, hol a mozgás'elleneséges indulatból történik, s hol rendszeren dat. áll: *ρ* 295; *Α* 343; *Ε* 590; *οὐδέ τ' ἔληγε μέγας θεός, ὄρωτο δ' ἐπ' ἀντόν Φ* 248 (reá rohant) stb. — 6) *ἐπὶ* c. acc.-sal téren vagy térre kiterjeszkedést jelent: *πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον α* 183; *σκοποὶ ἴζον ἐπ' ἄκριας ἠημοέσσας π* 365 (ültek [elszórva] a magaslatokon) *β* 370; *γ* 105; *Β* 159; *Η* 88; stb. Mint személyi acc. ekként csak *ἀνθρώπους* fordul elő: *α* 299; *γ* 252; *Ω* 202 stb. — Némely helyen *ἐπὶ*-vel így összekötve találjuk a melléknév semlegesét is: *αἷ δ' ἐπὶ μακρὸν ἄνσαν ζ* 117, hol a hang a tér szerint, melyen hallhatólag kiterjed, méretik; így *ε* 251, *κ* 113 stb. *Γ* 12; *Κ* 351 stb. *ἐπὶ θερόν* (messzire) *Ι* 415; *Ρ* 41. Úgy mint *θερόν* köttetik össze *χροόνον* is *ἐπὶ*-vel: *εἰῆ μὲν τῶν ἐπὶ χροόνον ἡμὲν ἐδωδῆ ἠδὲ μέθυ ξ* 193 (kis időre) *ο* 294 stb. — 1.) *ἐπὶ* dat. sal is főleg helyi jelentéssel bír (ra, -on, -nál, fölött) s hasonlóan a latin a d-hoz, mind nyugalmat, mind mozgást kifejező igékkel köttetik össze. Továbbá jelent hozzáadást (-nál, -hoz, -on kívül), célt vagy a mozgás okát (valamire, -ért, miatt). 1. *ἐπὶ* dat.-sal a nyugvást jelentő igéknél: *ἀνέρος, ὦν*

κτεάτεσσιν εἰς ἐπι γῆρας εἵματα α 218 (birtokán); β 369: *A* 462; *ἀνευθεν ἐφ' αἵματι φάσανον ἰσχων* λ 82 (a vér fölött) μ 191 stb. *πόλεσσιν ἐπ' αὐτῷ θυμὸν ἀπήυρα* *P* 236 (hozzá adásképen „vele, kivüle“); *ἐπ' αὐτῷ δ' ἔργον ἐτύχθη ἀργαλέον* *A* 470 (végette) stb. — 2) *ἐπι* dat.-sal nyugvást jel. igéknél a közelség jelölésére (-nál, -on) *εὖρον ἔπειτ' ἐπι θινὶ κάρη κομόωντας ἰταίρους* β 408 (a parton); *οὐδὲν τοῖος ἔην ἐπι νησὶν Ἀχαιῶν* δ 248 (a hajónál); δ 430; ι 169 stb. *A* 559; *B* 4; *E* 791 stb. Nyugvást jel. igéknél az *ἐπι* személy-fogalommal ritkán áll, csak: χ 427; *A* 235; Σ 501; *ἔπειτα δικαιοτέρος καὶ ἐπ' ἄλλω ἔσσεται* *T* 181 (másnál is). — 3) *ἐπι* dat.-sal az idő meghatározásánál; *οὐδέ τι ἴσασιν θάνατον καὶ κῆρα μέλαιναν, ὅς δὴ σφι σχεδὸν ἔστιν. ἐπ' ἡματι πάντας ἡλίσθαι* β 284. (egy napon); μ 105; Θ 529; *T* 110 stb. — 4) *ἐπι* dat.-sal -ra -re jelentéssel a mozgást jel. igéknél; *ἐφ' ἵπποιον ἀνήρουσαν* (ἵπποιον dat.; mert *ἐφ' ἵππων*, annyi mint a „kocsin“); β 414; ω 419; Θ 222; *A* 5; (μερμήριζε) *ἦέ μιν ἦκ' ἐλάσεις τανύσσειέν τ' ἐπι γαίῃ* σ 92 (földre teríteni); *ἐπι ηρσιὸν τιθέσθαι* (szívére kötni); ε 427, λ 146 stb. — 5) *ἐπι* dat.-sal mozgást jelentő igéknél a közeledés jelölésére (-hoz -hez): *σιτῆ δ' Ἰθάκης ἐνὶ δήμῳ ἐπι προθύροις Ὀδυσσῆος* α 103 (az előajtóhoz lépett) β 391; Θ 434, *K* 568 stb. — 6) *ἐπι* a személy dat.-ával, ritkábban a dologéval, ellenséges szándék jelölésére (-ra, -re; ellen) *οὐδ' οἷ' ἴορμηθησαν ἐπ' ἀνθρώσιν* κ 214 (a férfiakra rohantak); *ἐπ' Ἀντιόφῳ ἰθύνητο πικρὸν οἶστόν* χ 8 (A. ellen irányzá); *A* 51, *B* 472 stb. — 7) *ἐπι* dat.-sal a térbeni vagy időbeni egymásután jelölésére (-ra, -re; -hoz, -hez; -on kívül): *ἄλλα τε πολλ' ἐπι τοῖς πάθομεν κακά* γ 113 (még hozzá, ezeken kívül); *εἰ γὰρ ἐπ' ἀρῆσιν τέλος ἡμετέροισι γένοιτο* ρ 496 (ha a befejezés hozzájönne); Ω 231; *Π* 163; Ψ 290 stb. — 8) *ἐπι* dat.-sal az indok vagy feltét jelölésére; *ἐπι σοὶ κατέθηκε θεὰ περικαλλεῖ ἄεθλα* ω 91 (tiszteletedre); *μὴ ὄφειλον νικᾶν τοιῶνδ' ἐπ' ἀέθλῳ* *T* 548 (ily haredijért); *A* 162, *I* 492; *Y* 35 stb. — c) *Ἐπι* genetivussal Homérnál még úgy módra mint számra nézve korlátolt használatu; a helyi (-ra, -on) jelentés itt is uralkodó. 1) *ἐπι* gen.-sal nyugvást jel. igéknél: *ὄστιά πύθεται ὄμβρῳ κείμεν' ἐπ' ἠπείρου* α 162 (a szárazföldön) ξ 136, ο 495, *E* 550, Θ 528 stb. — 2) *ἐπι* gen.-sal a mozgást jel.

igék-nél: *σιγ̄ . . . οὐδοῦ ἐπ' αὐλείων α* 104 (az elődvar küszöbére lépett); *ἐπ' αὐτῶν δ' ὠμοθέτησαν γ* 450; *Β* 424 (reá nyers húst raktak); *Ω* 522, *Σ* 531 stb. — 3) Egyes esetekben *ἐπί* gen.-sal áll, s az irányt „valamire, felé,” célt, melyre a tevés irányul, is jelenti s pedig megkülönböztethetőleg *ἐπί*-től acc. és dat.-sal (okozati cél): a helyi célt: *ὄρμαινοντας ἢ καθέπερθε Χίοιο νοοίμεθα παιπαλοῦσσις, τήρον ἐπι Ψυρίας γ* 171 (Psyria felé); *ε* 238; *Α* 546; *εἶδνα ὄσσα εἶοικε φήλης ἐπί παιδὸς ἔπισθαι α* 278; *β* 197. A me eis, Düntzer, Kayser mind különbözöen értelmezik e helyet; *ἐπί παιδὸς* a cél gen.-a és *ἐπέπεσθαι* itt *ἐπιδιδόναι* szenvedőjeként használatik. *ἤξει γὰρ κατέχοντο μάχης ἐπι ὅσοι ἄριστοι Ρ* 368. E vers felől különbözöleg vélekednek Heyne, Bentley, Bothe, Spitzner, Crusius, Faesi; a kéziratokban s a scholiastáknál e hely különbözöleg van írva és értelmezve s még ma sem vagyunk tisztában. Vagy Lachmannal így irandó: *μάχης ὅσον τ' ἐπ' ἄριστοι* vagy *δ'* eltörülendő és *μάχης ἐπι* így értendő: „a haretéren.” — Ritka Hom.-nél *ἐπί* gen.-sal az idő jelölésére: *οἶεί τοι μῦθοι γίλοι ἄκριτοί εἰσιν, ὥς ποτ' ἐπ' εἰρήνης Β* 797 (a béke idején); *Χ* 156, *Ψ* 332, *Η* 194. — e) *Ἐπί* összetételekben szintén megtartja rendszerint helyi jelentését (-ra, -on, -hoz, -nál). Összetételek igék-, főnevek-, melléknevek- s igehatározókkal, ritkán oly igékkel, melyek már előljáróval vannak összekötve (*ἐπαρίστημι, ἐπιπροίημι*): — *ἐπαγγάλλομαι* valamire büszke vagyok; *ἐπαίρω*, -ra fölemelek; *ἐπαιγίζω*, párohanok; *ἐπαιτέω*, hozzákérek; *ἐπακούω*, valamire hallgatok; *ἐπανατίθημι*, ráteszek, *ἐπιπροσίσκω* hozzáfűggesztek, *ἐπαρτύνημαι*, hozzákészülök; *ἐπάροχομαι* valamin elkezdek; *ἐπαρτίσκω*, valamihez érck, *ἐπαρτιάω*, valaminél találok; *ἐπάλλομαι*, ráugrom, *ἐφάπτω*, hozzá vagy valamire kötök; *ἐφαρμόζω*, hozzá illeszték; *ἐπιβαίω*, rálépek; *ἐπιγινώσκω*, valamiről megismerck; *ἐπιπύρομαι* valamin fekszem; *ἐπέοικα* hozzá illem; *ἐπιρείδω* rajta, vagy rátámaszkodom; *ἐπισημαίνω*, tetszésel hozzá járulok; *ἐπέζομαι* rá, vagy hozzáülök; *ἐπιπροσίσκω* valaminél találok stb.

Aghte a) Die Parabase und die Zwischenacte der attischen Komödie (Altona 1866.) b) Anhang zu dem Buche: Die Parabase u. f. (1868.) — Ismerteti Stanger. Zeitschr. f. ö. G. 21. Jg. 141—151 ll.

Szerzőnek az attikai komödia parabasisai tekintetében egészen új tana van, mely összefoglalható e két mondatba: „Minden episod végén

van egy parabasis“ és „Mi a tragoediában a stasimon, az a komoediában a parabasis. Művét először Mendelssohn — Bartholdy ítélte meg kedvezőtlenül *), ugy szintén Bamberg **). Ezek miatt írta a Függelék, melyben álláspontját kifejti s kívánja, hogy minden parabasisnál mutassák ki, hogy tévedett. E jelentésnek célja tehát, az egyes parabasisokat vizsgálat alá venni. — Az „Acharniak“-ban 836—860 v. parabasisnak állíttatik; de strophe és antistrophe magában nem lehet parab. Parabasisban az egész karnak kell a közönséghez szólni: itt pedig a kar két fele egymással áll szemközt. Óde és antóde részei lehetnek a parabasisnak, de magokban véve nem képeznek parabasist. — 971 v. től parabasis kezdődik Droysen nyomán. A parab. allocutiója egészen más, mint az itt levő, mely csak egyszerű felkiáltás: — továbbá e parab. már 100 verssel a másik után következniök, mi lehetetlen. — Az 1143. k. vv. valóban parab. (igy Müller A. is), de ismérvei itt láthatók is; így a *προπεμπτικὸν* (vagy *προκήρυγμα*), továbbá a szerző személyes ügyről szól; a parab. megismerhető az előre tett *κομμάτιον* (*μελίθριον*) által. — A „Lovagok“-ban 973 k. v. nm parab. A parab. kezdete előtt a színésznek le kell lépni; itt Demos szereplője nem lép le; a tartalom sem illő a parabasishoz. — A „Felhők“-ben 1303 v.-ben Agathe maga czáfolja meg tanát, mert itt egy episod végződik s még sincs parab; de A. azt állítja, hogy ha Aristoph. a 2-dik Felhőket Elkészítette volna, a chorikont is átváltoztatja parabasiszá. — A „Darazsak“-ban 1450 v. után is lelépnek a színészek, de azért nincs parab. A állítja, hogy e karének nem parabaticus, mert a cselekvénnyel összefügg, tehát nem végződik az episod; ez circulus vitiosus. Hiszen az 1449. v. ben az episod be van fejezve. Ép ily eset van *Lysistrate* 971. v.-ben. — A „Madarak“-ban kettő helyett 5 parabasist vesz fel. 1470. k. vv. csak óde és antóde. 1553. k. vv. karének s csak egyetlen óde, és hogy Sokrates gunyoltatása az egészszel összefügg, már Suevern (Über d. Vögeln des Aristoph.) bebizonyítja. Továbbá a két parab. közé eső episod 58 v.-sel folyna le, mit hiába akar A. a szerzőre tolni. — 1994. k. vv. szintén nem parab. mert a tárgy összefügg, hanem csak egyetlen óde. — „*Lysistrate*“ 614 k. vv.-ben a parabasisnak egy kelléke sincs meg, tartalma nem nyugvó; külső

*) Jahrb. f. d. Phil. u. d. Päd. B. 95, 1 p. 23.

**) Zeitsch. f. Gymnasialwesen Bd I, p. 759

alakját tekintve sem lehet parab., a kar két fele áll egymással szemközt. 780—820 v. csak óde és antóde; a színész ugyan lelép, de nincs meg a külső alak és a nyilvános ügyet vagy a költő személyes érdekét illető tartalom, s már 80 vers után lenne itt ismét parab. — 1042 k. v. bár a kar együtt énekel, csak óde és antóde vagy egyszerű kardal, melynek a tragoediában a stasimon felel meg; tartalma pedig egészen ellenkező a parabasisével. — 1188 k. vv. csak óde és antóde s már 100 verssel, a megelőző után lenne ismét parabasis. *Lysistratéban* általában nincs is parab. — „*Thesmophoriazusae*“. — 947. k. vv. csak strophe és antistropheból állanak. — 1136. k. vv. E kardal tartalma sem engedné, hogy parab. legyen s a színészek is a szinpadon maradtak; hiába mondja A, hogy Aristoph. itt kivételt tett. — A „*Békák*“ 1842. k. vv.-ben, mint a költemény végén, lehetetlen a parab. s a színészek sem léptek le. — Az *Ecclesiazusákban* 1154-től valóban parab. van, noha a költemény végén áll. — A parabasis fénye és tetőpontja a komoediának, tehát gyakori ismétlése ünnepélyességénél fogva sem lehetséges; ritka eset, hogy egy komoediában kettő legyen, s akkor is az arány az egymás után következésben meg van. Az Aghte által felhozott parabasisokról a scholiasták is egészen hallgatnak. Aghte theoriája tehát, mint láttuk, téves. Sok régít is felújít excursioiban. A. nem értette meg Aristophanest s az Aristoph. irodalommal sincs egészen bizalmas lábon. *Apuleii Metamorphoseon libri XI.* Fr. Eyssenhardt rec. (Ber. 1869.) Ismerteti Koziol H. Zeitschr. f. d. öst. G. 21. Jg. 151—174 ll. — E kiadás által nagy hézag van pótolva. Eyssenhardt Keil után Laurentinus LXVIII. 2-ben találja a legtisztább szöveget. Laur. XXXI. 2. csak akkor használendő, ha amaz a hamisítás nyílt bélyegét mutatja. A collatiók a legkisebb részletekig lelkiismeretesek s így a Hildebrandféle kiadás igen sok helyen van helyreigazítva. Helyesen használta más értelmezők és kiadók conjecturáit, mint Beroaldust, Bertinianust, Brantiust, Casaubonust, Scaligert stb. a codd. interpolati, a vulgata, egy princeps és a juntina csak a legszükségeseb esetben vannak használva. Nem mindenütt van följegyezve, honnan van véve az olvasás, azért néha nem tudjuk, tévedést vagy a fiórenci codex olvasás módját kell-e föltennünk. Noha a kiadó mindig az F. codexet (fiórenci kézirat) veszi alapul, s csak ott tér el, hol láthatólag hibás, néha mégis szükség nélkül látszik eltérni attól, pl. 9. 19. vir tantus irandó F.-fel s nem Brant szer. vir natus. 12, 10 helyes intentionem acie

— stb. Néhol saját javítási kísérletei is elmaradhattak volna: másutt pedig F. olvasásmódja van helytelenül megtartva. pl. 14, 3. ris u vagy e u m ris u olvasandó stb. Hol a F. szavai olvashatatlanok, mindenek fölött q olvasásmódja becülendő, mint Eyssenhardt is tevő. Némely helyen a kiadó következtlen, hogy nem tudjuk, akart írásmód-e vagy nyomtatási hiba. Különbén a könyv kiállítása semmi kívánni valót sem hagy hátra.

1. Die Annalen d. Tacitus. Schulausg. v. Dr. A. A. Draeger. (1868.) 2) Das Leben d. Agricola v. Tacitus Schulausg. v. Dr. A. A. Draeger. (1868). Ismerteti Prammer J. (Zeitschr. f. d. oest. Gym. 1870, 174 s k. ll.) Nipperdey K. nagyszerű műve után dolgozó ki kiadó ez iskolai kiadást. A szöveghez mindkét műben Halm K. Tacit. összes kiadásait használta alapul, a mennyiben eltér, a kötetek végén megjegyezve és igazolva van. A jegyzetekben lényegesen eltér Nipperdeytől, mert értelmezéseit röviden, néha igen is röviden adja. Némely helyen a tárgy-magyarázat szükségességét érezzük, mert D. a fősúlyt a grammatikai és lexicalis értelmezésekre fektette s gondossága minden tekintetben elismerést érdemel. Tac. nyelvsajátságainak rövid átnézetét is adja, bár néhol hiányosan, mit csodálni nem lehet. Nem lett volna fölösleges, ha Nipperdey műve után kimerítő bevezetést irt volna, de igen becses a 2. kötet végén adott nyelvezeti sorozat, mi Nipperdeyban hiányzik. Némi javítások és hozzáadások ajánlhatók.

Hoffmann E. Tacitus „Agricolója.“ (Zeitschr. f. d. oest. Gym. 1870. 249. s k. ll.) Épen mert az ó-kori írók közt Tacitusnak leginkább tartozik sajátságaihoz a pszichologiai jellemzés, csodálatos hogy Agricolát csak általános vonásokkal festi. Épen ellenkező nézetben van Walch, ki az antik életrajz mintájául állítja; Woltmann pedig annak tulajdonítja a hibákat, hogy Tac. e mű írásakor az irodalom terén kezdő volt (Übersetz. d. Tac. VI. p. 45.). Azonban, hogy Tac. kezdő volt, csak saját vallomásából (3. f.) tudjuk, különben Domitian rajzában e műben is feltűnik az éles látásu, kiméletlen, a „lelkeket boncoló“ ítélő. Kegyelet sem tartá vissza, hogy ipjának jellemét teljesen fesse, mert úgy miért nem mellőzte egészen a hátrányosabb vonásokat. — Hübner (Hermes 1865. I Bd. p. 438—448) e művet egy könyv-alakba foglalt halotti beszédnek tartja. De ha az volna, miért vonakodott azt

Tacitus Domitián halála után nyilvánosságra hozni, továbbá e véleménynyel ellenkezik a prooemium is, hol Tac.-nak ki kelle mondanía, hogy ez emlékezés, s hogy csak utólagosan írta meg, azért mentenie kellett volna magát; pedig a bevezetés inkább a jellemfestés nehézségeit adja elő viszonyítva a multhoz; sőt a 3 fej.-ben „Agricola“ egyenesen egy nagyobb történeti mű elejének mondatik. A felosztásnak, bevezetés, tárgyalás és befejezés-nek minden rendezett compositióban meg kell lenni s csak a tagok kidolgozásának módja adja meg a műnek beszédi jellegét. — Hogy a bevezetés — ha a művet beszédnek tekintjük — helytelen, láttuk. A tárgyalásban, mint Hübner is némileg belátja, sok olyan van (10—17, 30—34 fej.), mi a beszéd körén túlmegy. Csak az epilogban van némi szónoklati színezet; de ez az egész művet szónoki beszéddé nem teheti. Igaz, hogy a műben több részlet sokkal szónokiabb, mint a történeti irány sajátja, de ez Tac. tanulmányának és kegyeletének következménye. Mély vizsgálat után ki kell mondani, hogy e mű életirat-alakban írt apologiája, „becsületmentése“ Agricolának; erre mutat a bevezetés helye is, hol Tac. bocsánatért esd. — A 4-ik fej. tudósít Agr. származása és neveltetéséről, philosophiai tanulmányairól, míg végre mint hadköteles Suetonius Paullinus kíséretéhez áll. De e katonai élet kezdete (5. f.) valóságos rhetorikai műként íratott, egyetlen positiv tettet sem tud meg az olvasó; azonban megtudja később, hogy A. hadi dicsőségre vágyott, s említetik, mily veszélyes volt ez azon időben. — A 6-ik fej. tudósít A. házassága és házi körülményeiről, quaestorságáról, melyben a provincia gazdagsága s az előljárók birvágya által magát tévutra vezetetni nem engedé, — tribunságáról és praetorságáról. De épcn nem érdem, hogy a quaestorság és tribunság közti évet, valamint ez utóbbi hivatal idejét „quiete et otio“ töltötte*), mert — úgymond Tac. — ismerte Nero idejét, midőn semmittevés — eszélyesség volt. Azonban miért nem értesít Tac., mint viselte magát Agr. a gall. és spanyol legiók lázadása alkalmával? Az eszélyes Agr. bizonyosan meg tudta magát kedveltetni az új uralkodóval Galbával. Most végre megazünik Agr. tétlensége, de ismét hallgat Tac. Agr. viseléről Galba bukása alatt. Bizonyosan az ügyes Agr. beélt volna magát a körülményekbe, ha már kezdettől Otho csillaga a german

---

*) Ulrich „Commentatio de vita et honoribus Agric. Wirceburgi. 1868. p. 13. ss.

sereg és Vespasián magatartása által el nem homályosodott volna ¹⁾. Azonban (7. fej.) anyja halálának hírével, jó ürügyet talált Rómából távozni. Értesülvén arról, hogy Vespasián uralomra tör, Tac. szerint a z o n n a l ennek pártjára állt, pedig csak 69 október havában ²⁾ volt ezen „azonnal“ midőn t. i. már az új párt győzedelmeskedett volt. Mucianus alatt Agr. megbízott a legió kiegészítésével, s miután itt „lelkiismeretesen s derekasan viselte magát, a XX. legió vezérletével bizatott meg Britanniában; itt kiemeltetik, mily nehéz és a legatusra nézve veszélyes helyzetben volt e legió. — Mennyire alkalmazkodó és szinlelő volt Agr., látjuk a 7-ik fej.-ből, mert a tétlen Vettius Bolanus alatt ő is tétlen volt, nehogy felülmúlja előljáróját; a tevékeny Petilius Cercalis alatt ő is kifejté tevékenységét, de mindig azon féltől elővigyázattal, nehogy az előljáró érdemét elhomályosítsa. Ez nem épen jellemes ember elvc. Cerealistól, ki Vespasian rokona volt, ³⁾ ajánlatva, a patriciusok közé vétetett fel és Aquitania helytartójává nevezett. (9. fej.) — Így lön azután consullá, mely időről csak azt tudjuk, hogy Tac. leányát eljegyzé. A consulatus után a császár ajánlatára ⁴⁾ a pontifex-ek collegiumába vétetett fel és Britannia helytartójává nevezetett „saját törekvései nélkül, csak mert alkalmas embernek látszott.“ Ezután oly életszak következik, melyben a dicsérni akaró a tények terén mozoghat s Tac. eléggé ki is terjeszkedett, e szakot 30 fej.-ben írván le. — 10—17 fej. földirati, népismeai és történeti bevezetés Agr. fölléptéhez Britanniában. A 18. fej.-ben kezdődnek évről évre Agr. expeditioi, melyekben épen azért szerzett dicsőséget, mert dicsőséget magának tulajdonítani nem akart. — A 19-ik fej.-ben mérséklete, lelkiismeretessége, jóakarata stb. iratik le; s hogy a kormányzáshoz jól értett, mutatják (21. fej.) az eszközök, melyek által a barbarokat megtörni s a római uralmat megerősíteni akará t. i. a pulya élet, fürdők, pazar étkezés stb. — Harci tetteinek tetőpontja a 30 ezernyi britanniai sereg legyőzése, minek leírására 10 fej. van szentelve (29—38). Bár ezért irigy, boszús volt Domitian (39-ik fej.) győzelmi jeleket küldé Agricolának; de azon ürügy alatt, hogy neki Syria van szánva, Britanniából elbivatá. Így Tac.; azonban bizonyos,

¹⁾ Tac. Hist. I. 50.

²⁾ Ulrich. e. m. p. 16.

³⁾ Hist. III. 59. — Dio Cassius LXV, 18.

⁴⁾ Ulrich. p. 25.

hogy Agr. kitüntetésekben részesült s csak 7 év után váltaték fel. A körülményeket Tac. csak kósza hír szerint írta le. Ha Dom. Agricolán magát megboszulni akarja, volt volna hatalma; de Agr. Rómába hivatása inkább elismerés jele volt. Agr. a tüntetéseket kerülve éjjel érkezett meg, s miután Domitiántól csak futólagosan fogadtatott, visszavonultságban élt. — Miután azonban a 41-ik fej.-ben olvassuk, hogy Agr. többször távollétében vádoltatott és föl is mentetett, csak mert a fejedelem gyűlölte Agricolát érdemei miatt, nem igen veszélyes lehet Domitian gyűlölete, s Tac. hallgat arról, hogy ő mint Agr. veje kitüntetésben részesült. A gyűlölet tápot kapott még, midőn „a nép hangosan követelte Agricolát hadvezérnek“; de Agr. most sem vész el Dom. gyűlölete által. Agr. visszatekintve Civica Cerealis proconsul megöletésére, Domitiant kéri, hogy lemondhasson a proconsulságról s a császár teljesítéskérését, hogy pedig a szokott pénzösszeget meg nem kapta, ez csak helyes volt, mert úgy tünt volna fel, mintha pénzért mondott volna le s a fenyegetésektől féltében, nem önkéntelenül. — Dom. haragjának következményeit hiába várjuk, mert az „Agr. mérséklete és okossága által csillapított.“ — Szerencsés körülmények közt éli Agr. életének 4 utolsó évét, tehát Dom. haragja tettelegességben nem nyilvánult; annál feltűnőbb, hogy Tac. szerint mégis Domitiantól megmérgeztetve halt volna meg. Ha az előbbi események után nem tette ezt Dom., mi vehette rá ekkor, midőn Agr. tettei majdnem feledésbe mentek. Csak kósza hír, mire Tac. támaszkodott; hiszen Dom. inkább részvétet tanúsított Agr. betegségkor, s halálának hírére „lelkületén s arcán“ fájdalom mutatkozott. De Tac. a tettek ily állásából épen az ellenkezőt következteti. — A 44-ik fej.-ben Tac. fájlatja, hogy Agr. Traján boldog korát el nem érheté s a 45-ik fej.-ben Dom. utolsó évei (Agr. halála után) festetnek s a befejezés apotheosis Agr. felett. — Tac. kiemeli Agr. katonai dolgait, mert itt érdemeket tüntethet fel, de polgári hivatalát illetőleg mentenie kell Agricolát. Politikai érzületet, szilárd pártállást Agricolában nem találunk; elve volt, mi Eprius Marcellusé: „ulteriora mirari, praesentia sequi; bonos imperatores voto expetere, qualescunquetolerare.“ Domitiantól Agr. kitüntetésekben részesült, de Dom. barátságát Tac. színlelésnek tartja. Következtetése az, hogy Agr., ki nagy állásban volt, Dom. későbbi zsarnokságainak eszközévé nem tétethetett. (Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum“ nyomdájában.